

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ
МУҚИМИЙ НОМИДАГИ ҚЎҚОН ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА
ИНСТИТУТИ

ЎЗБЕК ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ ФАКУЛЬТЕТИ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

“ЭСКИ ЎЗБЕК ТИЛИ ВА ЁЗУВИ”

фанидан амалий машғулотлар ишланмаси

ТУЗУВЧИЛАР:

М.Тожибоева

М.Мелибоева

ҚЎҚОН – 2018

_____dagi ____-sonli buyrug'i bilan (buyruqning _ - ilovasi) tasdiqlangan _____fan dasturi asosida ishlab chiqilgan.

Tuzuvchilar: M.Tojiboyeva, Qo'qon DPI O'zbek adabiyoti kafedrası dotsenti,
M.Meliboyeva, Qo'qon DPI O'zbek adabiyoti kafedrası
o'qituvchisi

Taqrizchilar: D.Zohidova, Qo'qon DPI O'zbek adabiyoti kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Ushbu o'quv-uslubiy majmua Muqimiy nomidagi Qo'qon davlat pedagogika instituti Kengashining 2018-yil 29-avgustdagi 1-sonli majlis bayonida ko'rib chiqilgan va tasdiqlangan.

MUNDARIJA:

- I. **O'QUV MATERIALLAR**
    - 1) **Ma'ruzamashg'ulotlari**
    - 2) **Amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlari**
  - II. **MUSTAQIL TA'LIM MASHG'ULOTLARI**
    - 1) **Mustaqil ta'lim mavzularini o'zlashtirish bo'yicha uslubiy ko'rsatmalar**
    - 2) **Kurs ishi yozish bo'yicha tavsiyalar**
  - III. **GLOSSARIY**
  - IV. **ILOVALAR**
    - 1) **Fan dasturi**
    - 2) **Ishchi fan dastur**
    - 3) **Tarqatma materiallar**
    - 4) **Testlar**
    - 5) **Baholash mezonlari**
    - 6) **Boshqa ma'lumotlar (fan bo'yicha boshqa materiallar mavjud bo'lsa keltiriladi)**
    - 7) **O'UMning elektron variant (CD yoki DVD diskda)**
-

I. НАЗАРИЙ МАЪРУЗА МАВЗУЛАРИ

Ёзув ва унинг тарихи

Кишилиқ жамияти ўз тарихининг кўпроқ қисмини ёзувсиз ўтказган. У ёзувга етиб келгунча узок йўлни босиб ўтган ва нутқни ёзиб олиш учун бир неча минг йил илгаригина белгилар қўлланила бошлаган. Бу қарийб олти минг илгаригина эрамиздан олдинги тўртинчи минг йилликда содир бўлган, деб ҳисобланилади. Бироқ 1961 йили Трансильванияда, Тэртерия посёлкаси (Руминия) яқинида археологлар жуда ҳам кўп сирли расм-белгилар чизилган учта сопол тахтача топишди. Булар деярли етти минг йиллик ўтмишга эга ёзма ёдгорликлар эди.

Одамнинг тажрибаси ва билими орта борган сари унда билганларини ёдда тутиш ва бошқаларга бериш зарурати туғилди. Замоनावий тил билан айтганда, ахборотни сақлаш ва узатиш муаммоси келиб чиқди.

Буюмлардан дастлаб инемоника воситалари ёки “эслатувчи” воситалар сифатида фойдаланиш замоनावий ёзувга олиб келувчи машаққатли узок йўлдаги биринчи қадам бўлди. Бу воситалар фикрни узатмас, балки уни фақат эслатарди. Бирор нарсани эслаб қолиш учун рўмолнинг учини тутиш одати шундан қолган.

Сўнгра буюмларга конкрет маъно берила бошланган. Улар олдиндан кенгашиб, олинган нарсаларни билдирувчи ўзига хос сигналлар шартли белгилар бўлиб ҳисобланган. Чўпхатга ёки дарахт танасига кертиб белги солиш, тугунлар, тизимчалар, уруш эълон қилиш вақтида эса камон ўқи ва бошқа буюмлар шундай шартли белги вазифасини ўтаган. Буюмга маъно бириктириб қўйилишининг усули “буюмли усул” деб аталган.

Сон, рақамларни билдириш учун, масалан, тахтачаларга кертиб шартли белгилар ўйилган. Бу хатчўплардан ҳар хил шартномалар тузишда фойдаланилган. Шартномани тузишда хатчўпни бўйига қоқ ўртасидан бўлиб,

ярми бир томонга, иккинчи ярми иккинчи томонга берилган. Хатчўп бўлаклари бирлаштирилганда кертиклар бир-бирига мос келган.

Хатчўплар календарь сифатида ҳам қўлланилган (унга кунлар, ҳафталар сони ва ҳоказолар ўйилган). Улар қарз шартномаларида тилхат ўрнида ҳам хизмат қилган. Хотирада сақлаб қолиш лозим бўлган воқеалар тўғрисидаги унутилмас маълумотлар рўйхати сифатида ҳам хатчўплардан фойдаланилган.

Ҳозирги вақтда ҳам ишлатиш қулай бўлган жойларда сигнализация учун буюмли ёзув принциpidан фойдаланишмоқда. Масалан, сув йўлларида хатарли жойларни кўрсатиб турадиган сузғичлар – бакенлар, маёқлар ва сигнал байроқчалари – денгизда, светофор ва семафорлар – курукликдаги йўлларда, сигнал лампочкалари – ҳар хил приборларда қўлланилади. Буларнинг ҳаммаси ахборот ҳиссалари ва перулик чўпонларнинг тизимчаларига “қариндош”дир.

Буюмли ёзув ўзининг асосий вазифасини бажара олмади, инсониятнинг тўпланган билимларини сақлаб, ёдлаб қоладиган ўзига хос хотирасига айлана олмади. Ижтимоий турмуш мураккаблашган сари бунга эҳтиёж тобора ортиб борарди. Урф-одатлар, анъаналар шаклланди, уларни янги авлодга етказиб бериш лозим эди. Меҳнат тақсимооти ва мол айирбошлаш аниқ ҳисоб юритилишини талаб қиларди. Қабила бошлиқлари ва коҳинлар ажралиб чиқдилар, уларнинг фаолиятини абадийлаштириш зарур эди.

Пиктография ёки расмлардан иборат ёзув замонавий ёзувга олиб борадиган йўлдаги навбатдаги босқич бўлди. Унинг хусусияти ахборот узатиш билан белгиланар эди. Расмлардан иборат ёзунинг хусусияти шуки, бунда фикр айрим тушунчаларга ажратиб эмас, балки тўла ифодаланади. Пиктограмманинг энг майда парчалари ҳам замонавий ёзувдаги жумлалар қисмларга бўлинади, аммо пиктограмма бўлинмайди. Пиктограмма ҳаракатни, воқеа-ҳодисани тасвирлайди, лекин оғзаки тилни, буюмларнинг номларини мутлақо акс эттирмайди. Пиктограмма нимани тасвирласа, ўшани

ифодалайди, унда символика йўқ. Шунинг учун пиктограммани ҳар бир киши, қандай тилда гапиришидан қатъий назар, шарҳлаб бериши мумкин.

Пиктограммалар ов ҳақидаги маълумотларни, рўзгор ишлари билан боғлиқ ёзувларни, жанговар юришлар, босқинчилар, тўқнашувлар тўғрисидаги хабарларни, куф-суфларни (улар, айниқса, Шимолий Америка хиндлари ўртасида, шунингдек, Индонезияда кўп тарқалган), сиёсий шартномаларни, арзномаларни, ультиматумлар ва севги мактубларини ўз ичига олган.

Пиктограммаларни изоҳлаш учун энг қулайи шеъринг формадири. Ерликлардан бири қироат билан ўқиган бундай шеърнинг ҳар бир сатри айрим расмни ифодалайди. Пиктография ибтидоий санъат қучоғида вужудга келди. Олимлар инсонларнинг бундан 40-10 минг йил илгари қадимги палеолит даврида чизган расмларини топишган. Қадимги одам тошни ўйиб нақш солган, суякка белгилар ўйган, ғор деворларига ҳайвонлар: бизон, мамонт, оҳулар, каркидон, отлар, буғулар ёки одамлар тасвирини бўёқлар билан чизган. Бу билан у гўё дунёни билиб олган ва тасвирлаган.

Европада эрамиздан олдинги тўққинчи-олтинчи минг йиллик деб сана кўйилган мезолит даврида умумий мазмунга бирлаштирилган мураккаб тасвирий композициялар янада кўпроқ тарқалган. Улар расмлар билан ифодаланган тугал ҳикояга ўхшайди.

Тадқиқотчиларнинг фикрича, пиктографик ёзув неолит даврида, тарқоқ уруғдош гуруҳлар қабилага бирлаша бошлаган вақтда узил-кесил шаклланган.

Пиктографик белгилар ҳозирда ҳам кенг қўлланилади. Магазин ва устахоналарнинг вивескаларидаги моллар тасвири, кўча ҳаракатини тартибга солиб турувчи белгилар, захарли моддалар солинган идишлар деворидаги бош суяги, чатиштирилган суяклар тасвири ва йўналишни кўрсатувчи қўл ёки стрелкалар расми ва ҳоказолар шулар жумласидандир. Масалан, Шимолий Осетияда марҳумнинг фазилатлари ёки истеъдодини билдирувчи

пиктографик белги чизиғи одати сақланиб қолган, моҳир чавандознинг қабр тошида – от ёки эгар, олимнинг қабр тошида – китоб, моҳир тикувчи қабр тошида эса тикув машинаси тасвирланади.

Тадқиқотчилар пиктографияни фикрни ёзув билан ифодалашнинг дастлабки усули деб ҳисоблайдилар. Пиктография яққоллиги туфайли ҳаммабоп бўлган-у, бироқ маъно, мазмунни ихтиёрий шарҳлашга йўл қўйган.

Расм фикрни аниқ ифодалашга имкон берадиган, кўп жойни эгаллайдиган восита бўлганлигидан мавҳум тушунчаларни расм ёрдамида англатиш жуда қийин эди.

Ёзув биладиганлар ниҳоятда кам бўлганлигидан ва ёзувдан тасодифий ҳоллардагина фойдаланилганлигидан пиктографик ёзувнинг камчиликлари кўзга ташланмаган. Лекин давлат тузуми ривожланиб, ёзишмалар кундалик ишга айлана борган сари ёзувга эҳтиёж ортаверган, ёзув кундалик ҳаётда заруратга айланган. Ёзишни тезлаштиришга эҳтиёж туғилган. Ҳар бир тасвирдаги расм аста-секин соддалашиб бориши ва уларнинг ҳаммаси аниқ график белгиларга ажралиб кетиши қонунийдир. Муайян расм буюмнинг номи билан аталган, буюм тасвирловчи бўлиб қолган.

Ёзув битиладиган материал расм-белгиларнинг шаклига жиддий таъсир ўтказган. Масалан, Олд Осиёда тўғри бурчакли ёки чўзилган доирадаги сопол тахтачаларга белгилар чизилган.

Лойнинг қовушқоқлиги тахтачаларга айлана чизиқлар чизишни қийинлаштирган, шунинг учун пона шаклидаги белгилар – миҳхат ишлаб чиқилган. Мисрда асосий ёзув материали сифатида папирусдан фойдаланилган. Папирус – хат ёзиш учун махсус тайёрланган биринчи материалдир. Миср ёзувлари тасвирийлиги билан ажралиб туради. Хусусан, тошга ўйиб ёзилган хатлар кўзга яққол ташланади. Улар кўпинча нақш билан моҳирона уйғунлаштирилган.

Ёзма ёдгорликларнинг бут ҳолида сақланиши ҳам унинг қандай материалга битилганига боғлиқ бўлади. Тез йиртилладиган, уваланадиган,

мўрт материалга битилган хатлар йўқ бўлиб кетган, пишиқ, мустаҳкам асосга битилган ёзувлар эса замонамизгача сақланиб қолган.

Узоқ ўтмиш садоларини бизга ана шу ёзувлар етказмоқда. Ёзув – инсоннинг энг олий кашфиётларидан бири. У ўтмиш билан келажак ўртасидаги восита.

Савол ва топшириқлар

1. Энг қадимий ёзувлар ҳақида маълумот беринг.
2. Ўрта Осиё халқларининг дастлабки ёзувлари қайсилар?
3. Ёзма ёдгорликлари бизгача етиб келган ёзувлар ҳақида маълумот беринг.
4. Ёзма ёдгорликларнинг асл ёзуви ва турларини санаб беринг.

Маълумки, VII асрдан бошлаб, араблар Ўрта Осиё ва Кавказ бўйлаб катта юриш қилдилар. Натижада бу улкан ҳудуднинг асосий қисми улар тасарруфига ўтди.

Тез фурсат ичида араблар ўз тили, ёзуви ва маданияти, урф-одатини маҳаллий халқларга сингдира бошладилар. Шу тариқа бу ўлкаларда араб алифбоси ҳукмрон ёзув бўлиб қолди. Барча расм-русумлар, ижтимоий-иқтисодий масалалар араб ёзуви асосида расмийлаштириладиган бўлди. Фан ва маданият, адабиёт ва санъат, ўқиш ва ўқитиш ишлари ҳам араб ёзуви ва тили негизида амалга оширила бошлади.

Араб хатларининг тури кўп. Шулардан қадим замонлардан бери ишлатиб келинадиганлари асосан, маҳаллий, тавқеъ, насталиқ, насх, куфий, риқоъ, шикаста, сулс, таълиқ ва бошқалар.

Бу ёзув турларининг ҳар бири ўзига хос хусусиятларига эга, куфий ва сулс хатлари бошқаларига қараганда ўқилиши ва ёзилиши жиҳатидан бирмунча мураккаб. Бу хатлар кўпинча иморатлар, меъморчилик ёдгорликлари пештоқига, қабр тошларига ёзилган. Насталиқ ёзуви бу турлар ичида осон ўқилиши ва чиройли ёзилиши билан ажралиб туради.

Шунинг учун ҳам Ўрта Осиё ва Кавказда у расмий ёзув сифатида қабул қилинган. Ёзма ёдгорликлар шу ёзувда яратилган.

Настаълиқ – “наسخ” ҳамда “таълиқ” хатларининг ўзаро бирикувидан вужудга келган ёзув туридир. Ўрта Осиё ва Закавказьенинг бошқа халқлари сингари ўзбек халқининг ҳам минг йиллик маънавий мероси ана шу ёзувда битилган.

Машҳур шоиру носирлар, муарриху мутаржимларимиздан Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Алишер Навоий, Бобур ва Огаҳийлардан тортиб Ҳамза, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпонларнинг энг яхши бадиият дурдоналаригача, Беруний, Жувайний, Муҳаммад Наршахий, Рашидиддин Вотвот, Насавий, Байҳақий сингари муаррихлар яратган ўлкамиз тарихига оид мумтоз асарларнинг барчаси араб ёзувида битилган. Халқимизнинг кўп асрлик маънавияти, руҳий олами, ижодкорлик салоҳияти ана шу ёзувда акс этган.

АРАБ ЁЗУВИ ВА ЎРТА ОСИЁ ҲАТТОТЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН

Шарқ халқлари, шу жумладан, Ўрта Осиё халқларининг маданият тарихи энг қадимий ва кўп соҳаларда юксак тараққиёт босқичига эришганлиги бу кунда бутун дунё илм-фан аҳли томонидан эътироф этилгани ҳақиқатдир.

Араблар истилосидан сўнг IX-XI асрларда Ўрта Осиёда, айниқса, Хоразмда маданий ва илмий тафаккур беқиёс барқ уриб гуллади. Жаҳонга танилган ал-Форобий, Ибн Сино, ал-Беруний сингари улуғ мутафаккир олимлар даҳосидан ҳозиргача башарият баҳраманд бўлиб келмоқда. Араб ёзувида китобат қилинган минг йиллик маданий мерос наслдан-наслга қўлёзма шаклида ўтиб келган. Шу қўлёзма китоблар туфайлигина Ўрта Осиё халқлари ота-боболари яратиб қолдирган маданий меросдан баҳраманд

бўлганлар. Шу қўлёзмалар туфайли ўрта Осиёдаги ҳар бир халқ, ҳар бир миллат ўз тарихига эга бўлганлар. Араб ёзуви Ўрта Осиёда Ислом дини билан кириб келган. Шу сабабли араб мамлакатларидаги ва шунингдек, Ўрта Осиёдаги бир гуруҳ ҳаттотлар Қуръон ҳамда диний китобларни кўриш билан шуғуланганлар.

Барча санъатлар сингари ҳаттотлик санъатида халқ юксак маҳоратга машқ ва сабр орқасидангина эришиш мумкин эканлигини Ибн Баввоб уқтирган.

Таржимаси:

Устоднинг хаттига қараб доим машқ қилишдан ўзингга келадиган жабр ва машаққатларга сабр қил. Чунки сабр ила бу гўра ҳалво бўлур, деганлар.

Ибн Баввобнинг хат санъати ҳақидаги бу рисоласидаги асосий ғоялар кейинчалик жуда кўп рисоаларда тараққий этилади ва янги маслаҳатлар назарий фикрлар билан битилади. Бироқ ибн Баввоб ихтиро этган хат намуналари ҳақида XVI асргача деярли ҳеч қандай аниқ маълумот йўқ. XV асрнинг II ярмида яшаб 908 (502-503) йилда вафот этган араб ҳаттотларидан.

Муҳаммад ибн Ҳасан.

Ал Тибий ўзининг рисоласида ибн Баввоб томонидан 17 хил хат ихтиро этилганини тўла равишда баён қилади ва 17 хил хатни ибн Баввоб ёзган мўътабар нусхалардан кўчириб, уларнинг номларини бирма-бир кўрсатади. Мазкур рисола орқали биз ибн Баввобга нисбат берилган хат намуналари билан танишиш имкониятига эгамиз. Араб хатининг ҳуснихатдаги энг

машҳур ихтирочи ибн Баввоб 36 тур хатдан тубандаги 16 турини ибн Муқладан кейин ихтиро қилганлиги ва такомиллаштирилганини XVI асрда (1819 йилда) яшаган улуғ ҳаттот Муҳаммад бинни Ҳасан Тибий ўзининг “Жамеъи маҳосинин китобат ул-китоб” номли асарида ибн Баввоб усулида суратларни ёзиб кўрсатган.

Мурожаат сўз ва ёзув атамалари шарҳи:

Сулс ул-муътод – одатдаги сулс ёзадиган қалам ёки одатдаги сулс хати.

Мансур – насрий сўзлар, сочма хат, бир ҳижо, икки ҳижолик сўзлар, ўрталарига нуқта, вергул қўйилган хат.

Муқтарин – сўздаги ҳарфларини бир-бирига улаб ёзилган хат.

Тавоқеъ – тавқиъ хати ўтган асрлардаги ҳужжат ва ривоятларнинг бошига ёзиладиган сўзлар шу қалам билан ёзиларди.

Жалил – ус сулс-сулс хатининг катта йирик ёзилиши.

Мусаҳиф – мусҳаф қалами.

Мусалсал – дамонлари ичига олинган, ҳарфларнинг учи бир-бирига бириккан, занжир каби тўқилиб ёзилган хат.

Ғубор – майда ёзилган насх хати қил қалам.

Насх ул-фаззоҳ – очиқ ва равшан насх қалами ёки насх хати.

Жалил ул-муҳаққақ – муҳаққақ хатининг йирик қалами.

Райҳоний – вазъ-шакл ва нозикликда райҳонга ўхшаганлиги бўлган хат.

Риқоъ – маҳбублар, кишиларга юборилган хат шу риқоъ хати билан ёзиларди.

Раёсий – IX аср бошида икки раёсат эгаси Фазл ибн Саҳлга атаб ихтиро қилинган хат.

Луъ-лўйи – марвариддек териб кўчириладиган қалам.

Хавоши – қўлёзма хошияларини кўчириладиган қалам.

Ашъор – шеърлар учун махсус қалам.

Ўрта Осиёда ҳаттотлик санъатининг кенг тараққиёти Темур ва темурийлар давридан бошланади. Ҳуснихат санъати дастлаб Хуросон

пойтахти Ҳиротда ривожланиб, у ерда ясултон Али Машҳадий бошлиқ йирик ҳаттотлик мактаби ташкил топади. Мактабнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу ерда асосан XIV асрда Мир Али Табризий яратган настаълик хат услуби Султон Али томонидан такомиллаштирилади.

Ҳирот ҳаттотлик мактабидан Аҳмад Тойиб Мовароуннаҳрий, Мавлоно Юсуф Хуросоний, Аҳмад Румий, Султон Бойсунқор, Мавлоно Маъруф ва бошқаларни келтиришимиз мумкин. XVI асрда темурийлар салтанати инқирозга юз тутиб, сиёсий ҳукмронлик шайбонийлар қўлига ўтиши билан Бухорода маданий ҳаёт маълум даражада тараққий топади.

Ҳирот ҳаттотлари, рассомлари ва маданият арбобларидан бир қисми Бухорога келади. У ерда Бухоронинг ўзига хос бўлган янгича китобат ва хуснихат санъати ривож топади.

XVI-XVII асрларда яшаб ижод этган Бухоро ҳаттотлари хуснихат бобида ўзига хос услуб, Бухоро ҳаттотлик мактабини яратадилар. Буларга Султон Муҳаммад Бухорий, Мирали Хиравий, Султон Али Машҳадийлар мисол бўлади.

Хоразм Ўрта Осиёнинг энг қадимий маданият ўчоқларидан бири бўлса ҳам, ҳаттотлик санъати XVIII асрнинг иккинчи ярми XIX аср ярмидагина вужудга келган. Араб ёзувининг узоқ асрли бадиий эволюцияси ва эстетикага бўлган муносабати шу даражага бориб етганки, араб ёзуви график шакллари шоирлар ижодида бадиий ифода воситасига айланиб кетган. Чунончи, маҳбубанинг беандаза қомати “алиф”, ҳижронда ёнган лирик қаҳрамоннинг букилган қадди “дол”, гўзалларнинг тиши “син”, қош-кўзи “нун”, зулфи “жим” ва икки ярим сочи “ломалиф”га ўхшатишган.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёга араб алифбоси қачон кириб келган?
2. Ўрта Осиёда яратилган қўлёзма манбаларимизнинг бадиий беағи ҳақида маълумот беринг.
3. Ҳаттотлик санъатининг нозик қирралари ҳақида тушунча беринг.

4. Туркий қўлёзма манбалар ва уларнинг турлари ҳақида маълумот беринг.

ЎРТА ОСИЁ ҚЎЛЁЗМА КИТОБЛАРИНИНГ БАДИИЙ БЕЗАГИ

Қўлёзма китоб барча замонларда барча халқларда, айниқса, Ўрта Осиё халқларида алоҳида эъзозга эга бўлган. Шу соҳа тадқиқотчиларининг айтишича, ўтмишни тушунишга ва келажак тўғрисида ўйлашга даъват этувчи, билим эстетик завқ манбаи бўлган қўлёзма китобни ўқиш ва безакларини томоша қилишдаги туйғуга фақат кашфиёт туйғусигина тенглаша олади.

Тилдаги ўзгаришлар ва ёзув Ўрта Осиёда ҳам қўлёзма китоб яратилишига олиб келди. Бизгача етиб келган қўлёзма китоблар Осиё тарихининг барча томонларига оид билимларимизни тўлдиради, кўпинча унинг шу пайтгача маълум бўлмаган янги саҳифаларини очади. Ана шу сабабли ҳам ҳозирги пайтда Ўзбекистон ва ўрта Осиёдаги бошқа республикаларда қўлёзма ёдгорликлар маданий мероснинг муҳим бир қисми сифатида умуммиллий эъзоз-эҳтиромга лойиқ экани ва ниҳоятда лиққат-эътибор билан ўрганилаётгани табиий ҳолдир.

Адабий асарлар қандай материалга ёзилгани тўғрисидаги асл манбалар бўйича фикр юритиш қийин, тасодифан ва камдан-кам учрайдиган ёки бевосита маълумотлар эса бирдек қийматга эга эмас, чунки бир хил атамаларнинг (варақ, қиртас, тумор) ўзи турли даврларда хилма-хил материалларга нисбатан қўлланган. Нисбатан арзон ва юқори сифатли ёзув материали кенг ишлаб чиқарила бошланиши қўлёзма китоблар кўплаб пайдо бўлишига ҳамда пировард натижада адабиёт билан илм-фан гуркираб ривожланишига олиб келди. Қўлёзма китоблар яратиш учун зарур бўлган ёзув ашёлари орасида қалам (учи ўткирланган ясси тахтача, қуш пати, пальма шохчаси) биринчи ўринда турарди. Яна давоқ-қаламдон ва сиёҳнинг сифатига талаб қатъий, муҳим омиллардан эди. XV асрдан бошлаб Ўрта

Осиё, Эрон, Афғонистон, Туркия ва Ҳиндистон олимлари ҳаттотлик, миниатюра санъати, бадиий безак тарихи ва назарияси бўйича кўплаб рисолалар ёзишди. Мир Али Табризий, Султон Али Машҳадий, қози Аҳмад ибн Мунший ал-Ҳусайн ва бошқаларнинг асарларида айрим мусаввирларнинг ҳаёти ҳамда ижодий фаолияти ва ҳаттотлик назариясига оид баъзи мулоҳазалар келтирилган.

Маълумки, безакли қўлёзма бир қатор усталар – ҳаттот, наққош, музаҳҳиб (зарҳал берувчи), муасввир ва саҳҳофнинг ҳамкорлигидаги ижод маҳсулидир.

Ҳаттотлар султони Султон Али Машҳадий миниатюра санъати бўйича, Ҳирот мактабининг асосчиси Камолиддин Бехзод ва китоб безагининг машҳур устаси наққош Мавлоно Ёрий Музаҳҳиб безакли китобнинг шоҳона намуналарини яратган юзлаб усталарнинг мураббийлари эди. Ҳар бир безакли қўлёзма бетакрор санъат асарига айланиб кетган.

Султон Ҳусайн Бойқаронинг сарой кутубхонасида буюк мусаввирлардан Камолиддин Бехзод, Мирак Наққош, Қосим Али Муҳаммад Музаҳҳиб, Шоҳ Музаффар, Султон Машҳадий, Муҳаммад ибн Нур, Дарвеш Муҳаммад тақий, Муҳаммад Хандон, Муҳаммад ибн Асҳар, Шерали ва бошқалар ишлаган.

Умуман, теурийлар даври қўлёзмаларини безак хусусиятлари бўйича учта гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Миниатюралар билан безатилган қўлёзмалар.
2. Миниатюраларсиз, асосан нақшлар билан безатилган қўлёзмалар.
3. Қиймати ҳаттотлар санъати билан белгиланадиган қўлёзмалар.

I. Ҳуснихат – безакли қўлёзманинг асосий хусусияти бўлган. Китобнинг асосий матни учун унинг мазмуни ҳамда вазифасидан келиб чиққан ҳолда араб хатларининг тури танланган.

II. Китоб матнини жойлаштиришга бадиий безакнинг энг муҳим омилларидан бири деб қаралган.

III. Матн нақшланиши асосан унвонлар ва сарлавҳаларда ҳарфлар зарҳал ва рангли чизиқлар билан ўраб олинган шаклда учрайди.

IV. Фронтиспис – безакнинг асосий унсурларидан бири сифатида безакли қўлёзма таркибига киради.

V. Лавҳа – фронтисписга нисбатан кичикроқ ўлчамда, лекин анча кўпроқ учрайдиган безак.

XV аср китоб наққошлиги ўзининг нозик гуллари, чексиз давом этувчи нақшлари, ёрқин ранглари ва нафис уйғунлигида аввалги асрларнинг энг яхши анъаналарини ривожлантириш орқали санъатнинг юксак даражада тараққий этган жанрига айланди, теран халқчилликни ва бадий камолот чўққисини акс эттирди.

Савол ва топшириқлар

1. Ўрта Осиёда дастлабки бадий безак намуналари.
2. Бадий безак санъат намунаси эканлигига мисолар келтиринг.
3. Машҳур хаттот, ҳуснихат соҳиблари ва мусаввирлар ҳақида маълумот беринг.
4. Бадий безак ва миниатюра ҳақида нималарни биласиз?

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИНИ ЎРГАНИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Навойми ёки Навойи? Ёхуд эски ўзбек ёзувини ўрганиш масаласи.

Ёзув инсоният тафаккури яратган маънавий бойликларни асрлардан асрларга, авлодлардан авлодларга етказувчи бебаҳо восита. У инсоннинг энг олий кашфиётларидан бири.

Ўрта Осиё халқлари ўз тарихи мобайнида турк-руний, хоразм, ўрхун-енисей, кушон, уйғур, араб ёзувларидан фойдаланиб келган. Маълумки, VII асрдан бошлаб араблар Ўрта Осиё ва Кавказ бўйлаб Ислом динини тарғиб қила бошладилар. Тез фурсат ичида араблар ўз тили, ёзуви ва маданиятини, урф-одатларини маҳаллий халқларга сингдиришга ҳаракат қилдилар. Шу тариқа бу ўлкаларда араб алифбоси асосий ёзувга айланди. Фан ва маданият,

адабиёт ва санъат, ўқиш ва ўқитиш ишлари араб ёзуви ва тили негизида амалга оширила бошлади.

Энг нодир асарлар, қўлёзмалар, рисолаю тўпламлар, буюк мутафаккирларимизнинг турли соҳаларга оид илмий асарлари дастлаб араб, форс ҳамда туркий тилда бўлса-да, ана шу араб ёзувида битилди. XX асрнинг бошларида эски ўзбек ёзувини дастлаб ислоҳ қилишди, кейинчалик бутунлай воз кечиб, аввал лотин, кейин кирилл ёзувига ўтказилди. Натижада ўзбек халқи кўп нарсадан ажралди. Масалан, эски ўзбек ёзувини билмаслик натижасида минг-минг нусхадаги қўлёзмалар, нодир асарлардан баҳраманд бўла олмадилар. Эски ўзбек ёзувидаги асарларни ҳозирги ёзувга ўгиришда ҳам шу сабабларга кўра турли муаммолар вужудга келди. Оддий бир мисол: буюк адибимиз тахаллуси ҳақидаги мунозаралар. “Навойи” тахаллусининг бадийий маъно миқёслари ва имлосига доир.

Улуғ Алишер Навойи матн ва матншуносларни “сўз махзанининг хазинадори” деб атаган эди. Бундан англаш мураккаби, бадийий асар матнлари сўз хазиналавридир. Албатта, луғат ҳам сўз хазинаси. Лекин бадийий матн тирик, ҳаракатдаги, мудом ишлаб турувчи хазинадир. Унинг иш кучидан қандай фойдаланиш матншунос ва матншуносликнинг савиясига боғлиқ.

Мустақил Ўзбекистоннинг ҳурфикр миллий истиқлол мафкураси маданий меросни, шу жумладан, Алишер Навойи ижодиётини қайта ўрганиш, қайта баҳолаш имкониятларини очиб берди. Бу жараён яралган имкониятдан оқилона фойдаланишни, муҳим илмий-амалий ишлар қилишни тақозо этади. Аввало, бунда адабиётимизнинг энг йирик сиймоси тахаллусини аслидагидай тўғри ёзишни ўйлаб кўриб, қатъий ва илмий тўхтамга келиш керак.

Низомиддин Мир Алишер Навойи тахаллусининг, аслида, “Навойи” эмас, “Навойи” ёзилиши тўғрисидаги муаммо энди кўтарилаётгани йўқ. “Навойи” ёзилиши тўғрилиги жамоатчилик орасида, матбуот саҳифаларида ва айрим манбаларда тан олинган, ошкора эътироф этилган, ҳақиқат.

Масалан, профессор Ҳамид Сулаймон 1977 йили “Адабий мерос”нинг тўққизинчи сонида “Алишер Навойи номининг ёзилиш шакллари ва имлоси ҳақида”ги мақоласи масаласига манбашунос сифатида ёндошиб, уни тўғри ҳал этган эди. Ҳамид Сулаймон мақоласида ушбу ғалати машҳур хатонинг келиб чиқиш тарихи шундай ёритилган:

“1937 йилдан бошлаб, 40 йилдан буён “Навойи” тахаллуси “наво” “ “ сўзига қўшилган икки “ё” “ “ ҳарфидан ташкил топган ёки нисбат “йи” “ “нинг ҳозирги ўзбек графикасида нотўғри “ий” шаклида ёзилиши қатъий қоида тусига кириб қолган. А.Навойининг 500 йиллик юбилейига тайёргарлик бошланган 1930 йилларда ўша йиллардаги имло қоидаларига сунъий равишда мослаштириш (“йи” ва “ий”ни фақат бир формада – “ий” билан) ёки айрим қусурли қўлёмаларда “ҳамза” орқали ёзилган нусхаларга таяниш туфайли бўлса керак, шоир тахаллусини “Навойи” шаклида ёзиш одат тусига кириб борди”.

Олимнинг чуқур текшириши натижаси, ишончли хулосасига кўра: “Ҳозирги ёзувимизда “Навойи” вариантини қабул қилишимиз ҳам имло, ҳам талаффуз, ҳам тарихий жиҳатдан тўғри бўлади.

Тахаллус ва нисбатлар сўз ундош ҳарфлар билан тугалланганда “ий”, унли ҳарфлар билан тугалланганда “йи” аффикслари билан ясалиши ўзбек тили тарихий грамматикаси ва фонетикаси учун қонуний ҳолат экан, шоир тахаллусини биз ҳам эски ёзувда аслига мувофиқ “ “, ҳозирги графикамизда эса “Навойи” ёзиш қоидасини қабул қилмоғимиз керак”... Афсуски, бу тадқиқот ҳаётий ақс садосига, амалий татбиқига эришади. Йиллар ўтди...

Профессор А.Ҳайитметов “Мерос ва ихлос” китобидаги “Текстологик хато – бош хато” сарлавҳали мақоласида тахаллуслар имлоси масаласини кўтарди ва мазкур муаммога ижобий муносабат билдирди: “Навойи тахаллуси ҳам аслида “Навойи” деб ёзилиши ва ўқилиши керак. Чунки улўф шоир тахаллуси қўлёмаларда шу хилда ёзилган. Масалан, Ҳусайний “Ғам

ема, маҳзун кўнгилли, дилрабоинг келгуси” деб бошланган ғазалида шоир номини “ишрат физойинг”, “хумойинг”, “раҳнамойинг”, “ойинг” каби сўзларга қофия қилади:

Эй, Ҳусайний, қилмагил ишрат Навосинким, букун

Ким, гулистони нишотингда Навойинг келгуси.

“Навой” деб ёзиш шоир шеърларининг вазн назаридан тўғри ўқишни ҳам қийинлаштиради”.

Лекин олим бу фикрни қатъиян олға сурмади, “Навой” тахаллуси ҳам “Навойи” деб ўқилса-да, ёзувда “Навой” шаклида ёзилиши мумкин” деб хулосалади.

Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа эса “Навой” шаклини инкор этиб, “Навойи” деб ёзиш учун етарли асослар борлигини таъкидлади ва уларни кўрсатиб берди.

1. Адабий тахаллус халқнинг миллий, маданий лисоний бойлиги ҳисобланади ва унинг қисмати ҳуқуқий жиҳатдан ўша халқнинг тили қонун-қоидалари муҳофазасидадир. Масалага Ўзбекистон Республикасининг Давлат тили ҳақидаги қонуни талабларига мувофиқ ёндашсак, тарихий исмлар, маданий обидалар, асарлар номлари, адабий тахаллуслар ўзбек тилининг ўзига хос хусусиятлари, миллий тарихий анъаналарга мувофиқлаштириб, аслидагидек ёзилади. Бу қонун, бевосита, Навойи ва бошқа мумтоз адибларимиз тахаллусларига ҳам тегишли.

2. Эски ўзбек ёзувида тахаллус “ “ тарзида ёзилади. Тарзида “ҳамза” билан ёзилиши айрим ҳоллардагина учрайди. “Ҳамза” белгисидан “Навой” ёзилганлиги англашилмайди.

“Наво” сўзи унли билан тугаллангани учун “ё” – “йи” нисбат олдидан яна бир “ё” орттирилган ва ёзувда иккита “ “ ёнма-ён тушиб қолган. Имло қоидаларига мувофиқ, шу икки “ё” дан бири “ҳамза” орқали қисқартириб ифодаланган.

Академик Алибек Рустамов тахаллуснинг тамоман янги бир шаклини тавсия этади. Устознинг фикрларига кўра, “тахаллус” асли “Навойий”дир.

Чунки даги иккита “ё” иккита “й”ни, зер “и”ни билдиради”. Эҳтимол, бу фикрни назарий жиҳатдан асослаш мумкин. Лекин амалда бирор қўлёзма манбада тахаллус қўшимчасининг сукун ва зер билан ёзилган шаклини учратмаймиз.

3. Тарихий қўлёзма ва босма манбаларда ҳам “Навойи” шакли қўллаб келинган. Масалан, Лондондаги Британия музейида сақланаётган Навойининг биринчи расмий девони -- “Бадойиъ ул-бидоя”нинг 1482-1483 йилда кўчирилган нусхасида ҳам Навойи тарзида берилган. Аслиятга энг яқин манбалар – шоирнинг ўз дастхати деб тан олинган қўлёзма девонида ва унинг Навойи тириклигида (1466 йил) Султонали Машҳадий томонидан кўчирилган “Илк девон”ида ҳам тахаллус “Навойи” тарзида қўлланган.

Шоир тахаллусининг “Навойий” шакли ўзбек тилининг талаффуз талабларига тўғри келмайди. Ўзбек тили талаффузи табиатига “Навойий”даги сингари икки унли ёнма-ён келиши хос эмас.

5. Тахаллуснинг “Навойий” шакли – сунъий ва китобий. Шунинг учун ҳам шоир тахаллусини китобдан ўзлаштирган ўқимишли кишилар уни “Навойий” тарзида бемалол талаффуз қиладилар. Китобга суянмаган оддий халқ вакилларининг эса бундай талаффузга тиллари қовушмайди.

6. Туркий тилда сўзлашувчи қардош халқлар ва бошқа эллар, жумладан, тожиклар шоир таваллуд топган тупроқда истиқомат қилувчи Афғонистон ўзбеклари, афғонлар ҳам Низомиддин Алишерни “Навойи” деб улуғлайдилар. Бобокалонларимиз Навойи тахаллусини айтиш ва ёзишда биз унинг ворислари мустамлакачилик мафкураси ҳукмронлиги даврида наинки туркийлар, балки бутун дунёга қарши мавқеда турдик.

7. Тахаллуснинг “Навойи” имлосини шоир асарларининг бадиияти конунлари, жумладан, вазн тақозо этади. Масалан:

Дедим: “Эрур Навойи ўз дардига чорасиз”, деди:

“Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай”.

Бу мисрада “Навойи” шаклида кўпроқ вазн оҳангдорлиги ошади, ритм бузилмайди.

8.Қофия қонуниятлари ҳам таҳаллуснинг “Навойи” шаклида ёзилишини тақозо қилади. “Бадойиъ ул-бидоя” девони дебчасида ёрқин далил учрайди:

“Вафо бўстониинг дoston саройи

Маломат булбули, яъни Навойи”.

Олим яна бир неча асосли сабабларни келтириб, “Навойи” таҳаллуси тўғри эканлигини исботлайди. Аслиятда классик ўзбек ёзувида унли билан тугалланган таҳаллуслар ҳам, ундош билан тугаган таҳаллуслар ҳам бир хилда – йо ҳарфи билан яқунланган. Демак, таҳаллуслар имлосидаги чалкашликлар ҳам араб алифбосидан воз кечиб, аввал лотин, кейинчалик кирилл алифбосига ўтганимиз тарихига бориб тақалади. Биргина таҳаллуслар имлоси муаммоси ҳам минг йиллик маданий мос аслиятини таклиш ва ундан тўғри тўлиқ баҳраманд бўлиш учун эски ўзбек ёзувини сақлаб қолишимизни тақозо этади. Тожик халқи ҳозирги имлосида ҳам классиклари таҳаллусларини тўғри акс эттиришга имкон топган. Уларда таҳаллус кўшимчалари биргина “й” ҳарфи орқали бир хилда ифодаланади. Биз ҳам, классик ўзбек ёзувига қайтганимиз тақдирда ҳам таҳаллусларнинг тўғри имлосига йўл топишимиз зарур.

Бунинг учун, аввало, эски ўзбек ёзувини ўрганиш ўрта ва олий таълим дастурларида доимий равишда сақланиши зарур. Чунки эски ўзбек ёзувини билмасак, маданий меросни ўргана олмаймиз. Араб ҳарфларининг турфа шакллари, сўзларнинг шаклий ва маънавий товланишларини ўзлаштирмасак, Шарқ бадиияти илмидаги ҳарфий, лафзий, маънавий санъатлар сеҳридан беҳабар қоламиз. Натижада классик меросимизни чала ва юзаки ўрганамиз. Навойининг “Жон”им доғи ва “жим” икки “дол” инға

фидо” бошланмали рубойсидан эски ўзбек ёзувини билмайдиган киши аниқ бирор нарса тушуна олмайди. Ундаги маънолар олами, завқ-шавқ ҳарфий санъат замирига яширинган. Бахтимизга, маданий меросимизнинг сақланиб қолган қисми тобора тўлиқроқ нашр этилиб, халққа қайтарилмоқда. Аммо улар жамоатчиликка ҳозирги ўзбек имлосида тақдим қилинади, истаймизми истамаймизми, ҳозирги имло эски ўзбек ёзувида яратилган мерос мазмунини тўла акс этиришига қодир эмас. Ҳозирги имлога кўчириш жараёнида жуда кўп нарса қурбон қилинди.

Мазкур масала илмда ҳали ўрганилмаган ва махсус тадқиқотлар тақозо этади. Бу масалаларни ечиш учун матншунослик ҳайъати тузилиши керак. Классик матнга оид имло қоидаларини мана шу ҳайъат имло ҳайъати билан биргаликда яратиши лоизм. Чунки ҳозирги шароитда тил илмини мукамал ўзлаштирган матншуносларимиз ҳамда классик адабиётни мукамал даражада биладиган тилшуносларимиз қолмади.

Имло ва тиниш белгилари қоидаларида классик асарлар имлосига доир махсус қоидалар мажмуасини яратиш зарур. Бу имло қоидаларини яратишда эса изофа, тиниш белгилари, ундалма имлоларидаги талай чалкашликларни ҳисобга олиш, улар ҳақида бир тўхтамга келиш зарур.

Она тилимиз мулкани истиқлолий имкониятлар кенглигида муҳофаза этиш, ундан тўла ва тўғри фойдаланишга эришиш барчамизнинг масъулиятли вазифамиздир.

Савол ва топшириқлар:

1. Ёзув ва имло тушунчаси нима?
2. Тахаллуслар имлоси ҳақида маълумот беринг.
3. Мумтоз адабий тахаллуслар имлоси ва шарҳи хусусида сўзлаб беринг.
4. Тахаллуслар бадий санъат бўлиб келишига мисоллар келтиринг.

АБЖАД ҲИСОБИ

Араб ҳарфлари шеърӣ санъат, тарихий ёдгорликлар, улкан иморатлар учун нақш, безак вазифасини бажарган. Аждодларимиз шу билан чекланмаган, улардан рақам сифатида ҳам фойдаланганлар. Грамматика ва дарсликларда абжад ҳисоби деб аталадиган термин ана шу билан боғлиқ.

Хўш, абжад ҳисоби деб нимага айтилади? Сон тушунчасини ҳарфлар билан ифода этишга абжад ҳисоби дейилади. Одатда, жамият ҳаётида содир бўлган буюк воқеалар – уруш, исён, кўзғолонлар рўй берган вақт, иншоотлар, тарихий обидаларнинг қурилган, машҳур шахсларнинг туғилган йиллари, шунингдек, асарларнинг ёзилган ва кўчирилган вақтлари абжад ҳисоби билан берилган. Бу ҳисоб усулининг абжад деб аталишининг махсус бир маъноси йўқ. У абжад ҳисобидаги саккизта сўзнинг (абжад, ҳавваз, ҳутти, каламан, саъфас, қарашат, саххаз, зазағ) биринчиси бўлганлиги сабабли, бу система шу атама билан юритилади. Абжад ҳисобининг моҳияти шундан иборатки, ҳар бир ҳарф муайян бир рақамни ифода этади.

Абжад ҳисобини келтириб чиқариш учун аввало, китоб муаллифи ёки ҳаттот томонидан ёзувда алоҳида қайд этилган (ёки таги чизиб қўйилган) сўзни топамиз. Уни ташкил этган ҳарфларнинг ифода этувчи рақамларини абжад ҳисоби жадвалидан қараймиз ва ўша ҳарфларни қўшамиз. Ана шу йиғинди орқали ҳаттот изоҳига биноан бирор асарнинг ёки тарихий шахснинг дунёга келган вақтини аниқлаб оламиз.

Мисол учун Алишер Навоийнинг “Маҳбуб ул-қулуб” асарини ёзган вақти ҳақида қуйидаги тарихни битган:

Бу номаким лисоним ўлди ҳойил,
Кимким тили ҳар навъ эл ишига майл
Тарихи “хуш” лафзидин ўлди ҳосил
Ҳар ким ўқуса илоҳи бўлғай хушдил.

Асарнинг ёзилиши тарихи (хуш) сўзидан иборат бўлиб, ҳарфлар сон қийматини жамласак, -- 600, -- 6, -- 300 бўлиб, 906-1500 ҳосил бўлади.

Ҳижрий 1303 (1885) йили Андижонда қаттиқ zilзила бўлиб, шоир Нурий бу мудҳиш воқеага шундай тарих битган экан:

Сан ўзинг тўхтамасанг тинмас бу ер лайлу наҳор

Бу қазага рози бўлмай бандада на ихтиёр.

Кун тулуйи явми сешанба эди зиё мушкиноб

Бўлди “ғарқаб” Андижон валлоҳу аълам биссаваб.

Охирги мисрадаги “ғарқоб” сўзи тарих бўлиб, ҳижрий ҳарфларнинг сон қиймати жамланса, 1303 санаси ҳосил бўлади.

-- 1, -- 2, --3, -- 4, -- 5, -- 6, -- 7, -- 8,
--9, -- 10, -- 20, -- 30, -- 40, -- 50, -- 60, -- 70,
-- 80, -- 90, -- 100, -- 200, -- 300, -- 400, -- 500,
-- 600, -- 700, -- 800, -- 900, -- 1000.

Яна бир нарса борки, агар араб алифбосида мавжуд бўлмаган, форслар томонидан киритилган ҳарфлар биз абжад ҳисобини чиқармоқчи бўлган сўзда учраб қолса, нима қилиш мумкин?

Ундай ҳолда ўша ҳарфларга талаффуз жиҳатидан яқин бўлган товушларнинг миқдорий белгиларини қўйиш ҳамда қўшиш орқали абжад ҳисобини келтириб чиқарамиз. Масалан,

мужгон сўзидан абжад ҳисобини қандай чиқариш мумкин?

Абжад жадвалига мувофиқ мим 40 га (араб алфавитида же ҳарфи бўлмагани учун унга шаклдош бўлган зе ҳарфининг рақам белгиси олинади), зе – 7 га, коф (гоф) – 20 га, алиф – 1га, нун – 50 га тенг. Демак, биз аниқламоқчи бўлган сўз абжад ҳисоби бўйича 118 ҳижрий-қамарий йилга тўғри келар экан.

Шуни ҳам эслатиш керакки, баъзи ҳолларда абжад ҳисобини келтириб чиқаришимиз лозим бўлган сўзда пе ҳарфи иштирок этса, у билан оҳангдош бўлган бе ҳарфининг миқдорий белгиси олинади. Хуллас, эски қўлёзма манбаларнинг ёзилган ва кўчирилган йилларини тўғри аниқлаш учун абжад ҳисобидан бохабар бўлиш лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Ҳарфлардан рақамлар келтириб чиқаринг.
2. Рақамлардан ҳарфлар ҳосил қилинг.
3. Бирлик, ўнлик, юзлик ва минглик рақамли ҳарфларни алоҳида тўпланг.
4. Рақамлардан сўзлар ҳосил қилинг.
5. Абжад ҳисобли 8 та шакл-сўзни ёд олинг.

МУЧАЛ ҲИСОБИ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Аждодларимиз араб истилосига қадар ўзларининг йил ҳисобларига эга бўлганлар. Мучал ҳисоби билан юритилувчи йил ҳисоби ана шулардан бири. Мучал ҳақида маълумот жуда кўп манбаларда, жумладан, Берунийнинг “Осор ул-боқия” ҳамда Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асарларида ҳам батафсил берилган.

Маҳмуд Қошғарийнинг мучал ҳисобининг туркий версияси ҳақидаги фикрлари қизиқарлидир. Қуйида унинг фикрларини келтирамиз: “Турклар ўн икки хил ҳайвон исмини ўн икки йилга от қўйганлар. Туғилиш, жанг тарихлари ва бошқаларни ана шу йиллар айланишидан ҳисоблайдилар”.

Маҳмуд Қошғарийнинг мучал ҳисобининг келиб чиқиши шундай: турк ҳоқонларидан бири ўзидан бир неча йил олдин бўлиб ўтган урушни ўрганмоқчи бўлган, шунда у уруш бўлиб ўтган йилни аниқлашда янглишган. Бу масала юзасидан ҳоқон қавми билан кенгашди ва айтди: “Биз бу тарихзни аниқлашда қанчалик янглишган бўлсак, биздан кейин ҳам шундай янглишадилар. Шундай бўлгач, биз энди ўн икки ой ва осмондаги ўн икки буржга асосланиб, ўн икки йилга от қўйишимиз керак. Токи биздан кейин

йил ҳисоби шу йилларнинг айланишига қараб олинсин ва бу нарса абадий бир ёдгорлик бўлиб қолсин”. Улар “айтганингиздек бўлсин” дейишди.

Ҳоқон овга чиқди ва одамларга ваҳший ҳайвонларни Ила дарёси томон қувишни буюрди, бу жуда катта сув. Одамлар ов қилиб ҳайвонларни сув томон ҳайдай бошладилар. Шунда ўн икки ҳайвон сувдан ўтди. Ўн икки йилни ана шу ўн икки ҳайвон исми билан атадилар. Энг олдин сувдан ўтган ҳайвон сичқон бўлди. Шунинг учун йил боши унинг номи билан аталди, шу сўзга қўшиб сичқон йили деб атадилар. Ундан кейин ўтганлар қуйидаги тартибда бўлди:

Уд (сигир) йили, барс (йўлбарс), товушқон (қуён), нак (тимсоҳ), йилон (илон), йўнд (от), қўй йили, бижин (маймун), тақағу (товуқ), ит йили, тўнғиз йили.

Тўнғизга етгандан кейин ҳисоб яна сичқондан бошланади. ...Турклар бу йилларнинг ҳар қайсисида бирор ҳикмат бор деб тахмин қиладилар. Масалан, уларда сигир йили бўлса, уруш кўп бўлади, чунки сигир бир-бири билан сузишадиган ҳайвон. Товуқ йили кирса, озиқ-овқат кўпаяди, лекин одамларда ташвиш кўпаяди. Чунки товуқнинг овқати дон бўлиб, уни топиб ейиш учун нарсаларни титиб юради. Тимсоҳ (илон) кирса, ёғингарчилик ва ҳосил кўп бўлади. Чунки у сувда яшайди. Шунга ўхшаш ҳар йилга бирор тахмин юритадилар.

Туркларда ҳафтадаги етти куннинг исми йўқ, чунки ҳафта Исломдан сўнг шуҳратланди. Шунга ўхшаш ой исмлари ҳам шаҳарларда арабча юритилади. Кўчманчи ва мусулмон бўлмаган турклар ойларни тўрт фасл билан атайдилар. Ҳар уч ойни бир исм билан юритадилар. Йил ўтишини шундай биладилар. Масалан, Наврўз янги кундан кейинги аввал баҳорга ўғлоқ ой, сўнгра улуҳ ўғлоқ ой дердилар. Чунки ой бу вақтда катта бўлиб қолади. Бундан кейингисига улуғ ой дейилади. Чунки бу ой ёзнинг ўртасида бўлиб, бу вақтда сут ва неъматлар мўл-кўл бўлади. Бу исмлар кам бўлгани учун ҳаммасини айтишни муносиб кўрмадик.

Мучал йили ҳисоби узоқ даврлардан бери мўғул, хитой, ўзбек, қозоқ, уйғур, туркман ва Осиёнинг бошқа халқлари ўртасида қўлланиб келади. Мучал йили 22 мартдан бошланади. Киши туғилган йилини мучал йили билан ҳисоблаши учун қандай амалларни бажариши керак? Бунинг учун туғилган йилига 9 рақами қўшилади ва ҳосил бўлган йиғинди 12 га бўлинади. Қолдиқ сони мучал йили сони бўлади. Масалан, бир киши 1960 йилда туғилган бўлса, бу мучал ҳисобининг қайси йилига тўғри келади: $1960+9 = 1969$; $1969:12=164$, қолдиқ – 1. Демак, у киши мучал ҳисоби билан сичқон йилида туғилган.

Савол ва топшириқлар

1. Мучал ҳисоби ҳақида билганларингизни сўзлаб беринг.
2. мучал атамаларининг тўлиқ арабий, форсий, туркий жадвалини тузинг.
3. Асл туркий мучал тарихига оид илмий адабиётлар номини келтиринг.
4. Мучал йилининг халқ орасидаги тахминий ҳикматлари хусусида сўзлаб беринг.

АМАЛИЙ САВОД ЎРГАТИШ ВА ЎҚИШ ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ

Араб ёзуви асосидаги эски ўзбек ёзуви ўнг томондан чапга қараб ёзилади ва бўғин кўчирилмайди. Ҳарфларнинг босма ва ёзма шакллари ўртасида фарқ йўқ.

Эски ўзбек ёзувини ҳосил қилувчи шакллар

Ушбу шакллар алифбонинг 32 ҳарфларини ҳосил қилишда муҳим аҳамиятга эга. Ўқувчи, аввало, ушбу шаклларни машқ қилиши, қўлини ўргатиши, шу маънода шакллар билан тўлиқ танишиши назарда тутилади. Булар қуйидагилар:

Эски ўзбек ёзуви алифбосининг алоҳида шакллари

Юқорида келтирилган шакллар асосида ушбу 28+4 та ҳарф белгилари остига, устига нуқталар қўйиш асосида ҳосил қилинади. Булар қуйидаги ҳарфий белгилардан иборат:

Бу ёзувда катта ва кичик ҳарфлар бўлмайди. Араб ёзувида 28 та ҳарф бор. Эски ўзбек ёзувида эса унга 4 та ҳарф (пе, ни, че, гоф) қўшилган. 32 та ҳарфнинг 25 таси 4 кўринишга эга бўлиб, ўзидан олдинги ва кейинги ҳарфларга боғланиб ёзилади. Етти ҳарф эса икки кўринишли бўлиб, ўзидан олдинги ҳарфларга қўшилади, холос. Ҳеч вақт ўзидан кейинги ҳарфларга боғланмайди. Бу ҳарфларни ўнг томони билан боғланадиган ёки бир томони билан қўшиладиган, шунингдек, узук ҳарфлар деб ҳам аталади. Демак, ҳарфлар бир-бирига қўшилиш, қўшилмаслигига қараб икки хилдир.

1. Ўзидан олдинги ва кейингиларига қўшилиб ёзиладиган ҳарфлар (муттасил ҳарфлар).
2. Ўзидан олдингисига қўшилиб, кейингисига қўшилмайдиган ҳарфлар (мунфасил ҳарфлар).

Ҳарфларнинг баландлиги одатда биринчи ҳарф алифнинг баландлигига нисбатан олинади. Алиф ҳарфининг бўйи икки катак қилиб олинади. Ҳарфларнинг бир қисми алиф ёзилган сатрнинг устига ёзилса, баъзилари эса ана шу сатр чизиғидан пастга тушиб туради. Араб ёзувини катак дафтарга ёзиб ўрганиш осон бўлгани учун мазкур ёзувни ўрганувчиларга ҳам, катак дафтар тутиш маслаҳат берилади. Қуйидаги ҳарфларнинг юқори қисми ёзиладиган сатрга, пастки қисми эса ана шу сатр чизиғидан пастга ёзилади.

Қуйидаги ҳарфларнинг баландлиги бир катак бўлади:

Қуйидаги ҳарфлар алиф ёзилган сатрнинг устига ёзилади:

Қуйидаги ҳарфларнинг бўйлари алифга нисбатан шундай ёзилади:

Эски ўзбек ёзуви алифбоси

Ҳарфларнинг ифодаланиши	Сўз охирида	Сўз ўртасида	Сўз бошида	Алоҳида ҳолат	Ҳарфларнинг номланиши
а, и, у					алиф
б					бе
п					пе
т					те
с					се
ж					жим
ч					чим
х					хе
х					х
д					дол
з					зол
р					ре
з					зе
ж					же
с					син
ш					шин
с					сод
з					зод
т					то
з					зо
ъа					айн
ғ					ғайн
ф					фе
қ					қоф
к					коф
г					гоф
л					лом
м					мим
н					нун
в					вов
ҳ					хе
й					йо

Муттасил ҳарфлар 25 та, улар 4 хил кўринишида ёзилади

Ҳарфларнинг ифодаланиши	Сўз охирида	Сўз ўртасида	Сўз бошида	Мустақил ҳолатда	Ҳарфларнинг номланиши
Б					Бе
П					Пе
Т					Те
С					Се
Ж					Жим
Ч					Чим
Ҳ					Ҳойи хутти
Х					Хе
С					Син
Ш					Шин
С					Сод
З					Зод
Т					То
З					Зо
Ъ					Айн
Ғ					Ғайн
Ф					Фе
Қ					Қоф
К					Коф
Г					Гоф
Л					Лом
М					Мим
Н					Нун
Ҳ(А)					Ҳойи ҳавваз
Й(Э)					Йо

Мунфасил ҳарфлар 7 та, улар 2 хил кўриниши ёзилади.

Ҳарфлар ифодалаган товушлар	Сўз ўртаси ва охирида	Мустақил ва сўз бошида	Ҳарфларнинг номланиши
А,о			Алиф
Д			Дол
З			Зол
Р			Ре
З			Зе
Ж			Же
В, у, ў			Вов

АЛИФ ҲАРФИ

-- араб алифбосидаги энг биринчи ҳарф. Алиф ўнг томондан (ўзидан олдин) келадиган ҳарф билан қўшилади, ўзидан кейин келадиган ҳарфга қўшилмайди. Шунинг учун ёзувда икки кўринишда акс этади.

Алоҳида

Боғланган ҳолда

-- Алиф ёзувда а унлисини ифодалайди: ана ака

(алиф) сўз бошида мадда белгиси билан келганда ( ) о (унлиси) ҳарфини ифодалайди. Сўз ўртаси ва охирида, асосан, мадда белгиси тушиб қолади. Лекин сўзнинг матний маъносига қараб о тарзида ўқилаверади: ота , бобо . (алиф) сўз бошида келиб, баъзан и, э, у, ў унли товушларини ифодалашга хизмат қилади. уч -- , ўт -- , ип -- , эл -- .

Алиф араб хатларининг турларига қараб чўзиқ , ёйсимон шаклида ёзилади. У (лом) ҳарфига боғланиб келганда қия шаклда, сўл томонга оғдириб ёзилади. Лом алиф .

Савол ва топшириқлар

1. Муттасил ҳарфлар нима?
2. Мунфасил ҳарфлар нима?
3. Мадада белгили алиф ҳарфини олти қатордан ёзинг.
4. Алиф ҳарфининг лом ҳарфига боғланган ҳолатини беш қатордан кўчириб ёзинг.

АТАМАЛАР

1. Мадада -- белгиси

“Мадада” арабча “чўзиш” деган маънони билдиради. Бу белги (алиф) устига қўйилиб, шу унлини “а” деб эмас, балки “о” деб ўқилишини таъминлайди.

От одоб одам осмон озод

Иккинчи дарс (2 соат)

Шаклидаги ҳарфлар. Бу типдаги ҳарфлар 4 та. Улар шаклан ўхшаш, лекин нуқталарнинг ўрни ва миқдори билан фарқланиб турадилар.

1. (бе) араб алифбосидаги иккинчи ҳарф, ўзбек тилидаги б портловчи ундошини ифодалайди. Ҳар иккала томондан келадиган ҳарфлар билан боғланади. 4 хил кўринишга эга.

Бе ҳарфида битта нуқта бўлади ва у ҳарфнинг остига қўйилади. “Бе” сатр чизиғига ёзилади. Нуқтасигина сатр чизиғидан пастга тушади. Масалан, “бош” сўзини қандай ёзиш керак? У учта ҳарф воситасида ифодаланади:

(бе, алиф ва шин) ҳарфларининг боғланиши асосида ясалади: бош - .

Бе ҳарфининг сўзнинг турли ҳолатларида ёзилишига доир айрим мисоллар:

лаб – , ботир – , рубоб – , қабул – .

2. (пе) ҳарфи форслар томонидан киритилган ҳарфларнинг биринчиси. Фарқи нуқтасининг учталиги, остига қўйилиши. Она тилимиздаги п жарангсиз ундошини ифодалайди. Пе ҳарфи сатр чизиғидан пастга туширилади. Олдинига ёнма-ён икки нуқта қўйилиб, сўнгра уларнинг тагига битта нуқта қўйилади:

4 хил кўринишда ёзилади, яъни муттасил ҳарфлар сирасига киради. пода , ипак , сеп , қоп . Эслатма: Ёзма ёдгорликларнинг аксариятида п товуши иштирок этувчи сўзларда (пе) ҳарфи эмас, (бе) ҳарфи ёзиб кетилиши кўзга ташланади.

3. (те) ҳарфи ўзбек тилидаги “т” товушига мувофиқ келади. Муттасил ҳарф, 4 кўринишга эга:

Те ҳарфида нуқталар сони 2 та бўлиб, улар ҳарфнинг устига қўйилади. тил, китоб, онт . те ҳарфининг

Икки нуқтаси қўлёзмаларда кичик чизикча билан ҳам ифодалаб кетилаверади. Баъзи манбаларда те ҳарфи сўз ўртасида келса, унинг нуқталари ёнма-ён эмас, балки устма-уст қўйиб кетилиши ҳам кузатилади.

кетди.

4. (се) ҳарфи арабча сўзларга хос. Тиш оралиғи с товушини ифодалайди. Демак, ўзбек тилида фақат араб тилидан ўтган сўзлардагина учрайди. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга.

Се ҳарфида ҳам учта нуқта бор, лекин (пе ҳарфига зид ўларок), нуқталар ҳарфнинг устига қўйилади.

Сабот , наср , боис , масал .

Се ҳарфининг уч нуқтаси қуйидагича ифодаланади:

Савол ва топшириқлар

1. , , , ҳарфларининг ҳар бир кўринишини 4 қатордан ёзинг.
2. Шу ҳарфлар иштирок этган сўзлардан ҳар бир ҳарфга 5 тадан мисол ёзинг.
3. Те, бе, пе, се ҳарфларини ўзаро боғланган ҳолда ёзиб машқ қилинг.
4. Алиф, бе, те ҳарфларидан фойдаланиб, қандай сўз ва бўғинлар ясай оласиз?

Адабиётлар:

1. Жуманиёзов Р. Эски ўзбек ёзуви. –Т., 23-32-бетлар.
2. Қодиров М., Ҳакимжонов М. Алифбе. 35-37-б., 24-25-б., 101-102-б.
3. учинчи (тўртинчи) синфлар дарслигидан.

УЧИНЧИ ДАРС

Шаклидаги ҳарфлар. Бу типдаги ҳарфлар ҳам тўртта бўлиб, шаклан ўхшаш, аммо нуқталарнинг ўрни ва сони билан фарқланадилар.

1. (жим) ўзбек тилидаги Жўра, жун сўзларидаги ж ҳарфига тўғри келади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга.

Мустақил ва сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Нуқтаси ҳарфининг ҳамма кўринишларида сатр чизиғининг пастига қўйилади. Масалан:

Жаҳон , нажот , ганж , илож ,
Босмада , дастхатда ёзилади.

2. (жим) араб алифбосига форслар томонидан қўшилган ҳарфларнинг иккинчисидир. Ўзбек тилидаги ч ҳарфига мос тушади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга.

Чол , боғча , кеч , омоч . Чим
ҳарфининг нуқталари дастхатда қуйидагича шаклларда ҳам келади.

Эски ўзбек имлосида (чим) жуда кам қўлланиб, унинг ўрнига, асосан,
(жим) ҳарфи ишлатилган, аксари ҳолларда мазмунга қараб ч
ўқиладиган.

3. (ҳойи ҳўттий ёки ҳе) ҳарфи ўзбек тилидаги ҳ товушига яқин келади. Бу ҳарф фақат араб тилидан ўтган сўзларда учрайди. Иккала томондан келувчи ҳарфларга қўшилиб ёзилади, яъни муттасил ҳарф. Тўрт хил кўриниши мавжуд:

Унинг шу типдаги ҳарфлардан фарқи нуқтасининг йўқлигидир. Сўз боши , сўз ўртасида сатр чизиғида мустақил, сўз охирида пастга тушириб ёзилади.

Ҳоким , маҳрам , сатҳ , руҳ .

Қўлёзмаларда ҳойи ҳўттий ҳарфининг тагига қуйидагидек белги

кўйиб кетилади. Мазкур белги ҳойи ҳўттий ҳарфининг ҳамма кўринишларида эмас, балки сўз бошида ҳамда сўз ўртасидаги шаклларида кўпроқ учраши кузатилади. “Майин”, “юмшоқ” маъноларидаги “ҳилм” сўзининг ёзилишига диққат қилайлик: . Ушбу ҳарфнинг ана шу белгисидан беҳабар ўқувчи уни “чилим” деб ўқиши, бу эса сўз маъносига путур етказиши мумкин.

4. (хе) ҳарфи ўзбек тилидаги х товушини ифодалайди. Муттасил ҳарф, тўрт кўринишга эга.

Халқ , бахт , талх . Хе ҳарфининг ёзма, босма турлари орасида деярли фарқ йўқ. Бу ҳарфнинг сўз охиридаги шаклини (ғойн) ҳарфининг мустақил ҳолатдаги шаклига ўхшатиб ёзилади.

Қиёсланг: хе --   ғойн --

Энди “ханжар” сўзининг ёзилишига диққат қилинг. Ханжар – .

Савол ва топшириқлар:

1. шаклидаги ҳарфларнинг ҳар бир кўринишини олти қатордан ёзинг.

2. Ушбу бўғин ва сўзларни ўқинг ҳамда кўчириб ёзинг.

3. (ҳойи ҳўттий) ҳарфлари билан боғланган ҳолда бир нечта қатордан ёзиб чиқинг.

Таянч тушунчалар:

1. Муттасил ҳарфлар – 4 кўринишга эга ҳарфлар. Ўзидан кейинги ҳарфга ҳам қўшилиб ёзиладиган ҳарф. М.: . Улар сони 25 та.

2. Мунфасил ҳарфлар – улар сони 7 та бўлиб, 2 кўринишга эга ҳарфлар.

Мисоллар:

Ўзидан кейинги ҳарфга қўшиладиган ҳарф.

ТЎРТИНЧИ ДАРС

(дол) ва (зол) ҳарфлари.

(дол) – эски ўзбек алифбосидаги ўнинчи ҳарф. Ўзбек тилидаги “д” товушини ифода этади. “Дол” фақат бир томондан қўшилиб ёзилувчи мунфасил ҳарфлар таркибига киради. Шунинг учун у 2 хил кўринишга эга. Улаганда ва алоҳида. Ўнг томондан келган ҳарфга қўшилиб, чап томондагисига қўшилмайди. Даст , кадр , панд .

Дол ҳарфининг сўз ўртаси ва охиридаги кўринишлари босма ва ёзма хат турида бир мунча фарқланади. Босма турда дол ҳарфининг устки қисми кўпроқ эгик ҳолатда бўлади. Масалан: “далда” сўзининг босма ҳамда ёзма шакллари қиёсланг. Далда

Агар ўқувчи (дол)нинг ёзилиш шакллари тўғри билмас, “далра2 деб ўқиши ҳеч гап эмас. Дол ажралиб ёзилувчи ҳарф бўлса ҳам, ҳаттотларнинг хоҳиш-истакларига қараб қоидага хилоф равишда ўзидан кейинги келган ҳарфга қўшиб ёзилиши ҳам кузатилади. Дор , давр .

Ҳаттотлар аксарият ҳолларда дол ҳарфидан кейин “ҳойи ҳавваз” ҳарфи келса, қуйидаги тарзда қўшиб ёзганлар: бода .

(зол) ҳарфи ҳам ёзувда ифодаланиши жиҳатидан (дол)га ўхшаш хусусиятларга эга. Зол тиш оралиғида талаффуз қилинувчи товуш, у фақат араб тилидан кирган сўзларда учрайди. Ўзбек тилидаги з ҳарфига яқин келади. Мунфасил ҳарф.

Сўз охирида сўз ўртасида сўз боши

Зокир мазкур

1. шаклидаги ҳарфлар учта. Улар шаклан ҳам ўхшаш, бироқ нуқталарнинг ўрни ва миқдори билан фарқланадилар. (ре) ҳарфи ўзбек тилидаги р товушини ифодалайди. Мунфасил ҳарф. Шунинг учун 2 хил кўринишга эга.

Шу типдаги ҳарфлардан фарқи нуқтаси йўқ. Ҳарфнинг маълум қисми сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади. Раҳм , асрор .

Ёзма шаклда (ре) ҳарфи сўзнинг ўртаси ва охирида келса, ўзидан олдинги ҳарфдан пастга тушириб ёзилади. Боғланиш чизиги сезилмай кетади. Пар .

2. (зе) ҳарфи ўзбек тилидаги з ҳарфини ифодалайди. (зе) ўзига ўхшаш ҳарфлардан нуқтасининг борлиги билан фарқланади. Мунфасил ҳарф. Икки хил кўринишга эга.

Сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади. Мисоллар: забон ,
Маҳзун , полиз , овоз .

Қўлёзма китобларда зе ҳарфи ўзидан олдинги ҳарфга боғланиб келганда, кўпинча ўнг томонга сал оғдирилган алиф ҳарфига ўхшаб кетади. Масалан, “жазо” сўзининг ёзилиш шаклини кўрайлик:

3. (же) ҳарфи араб алифбосига форслар томонидан киритилган ҳарфларнинг учинчисидир. Ўзига ўхшаш ҳарфларнинг устига қўйилган 3 нуқтаси билан фарқ қилади. Мунфасил ҳарф. Икки хил кўринишга эга:

Сўз ўртаси , алоҳида , сўз охири , сўз боши

Же журнал сўзидан ж товушига мос келади. Сатр чизигидан пастга тушириб ёзилади. Мисоллар: аждар , мужда , мужгон .

Савол ва топшириқлар

1. ҳарфларининг ҳар бир кўринишига 5 тадан мисол ёзинг.

2. Ўтилган ҳарфлар иштирокида сўзлар тузинг ва эски ўзбек имлоси асосида ёзинг.

БЕШИНЧИ ДАРС

(син) ва (шин) ҳарфлари

(син) ҳарфи ўзбек тилидаги с товушини ифодалайди. Ҳар икки томондан қўшилиб ёзиладиган муттасил ҳарфлар сирасига киради. Тўрт хил кўринишда ёзилади.

Син ҳарфининг якка ҳолда ҳамда сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади.

сочиқ , жисм , нафас , дарс .

Син ҳарфи қўлёзмаларда икки ҳолатда учрайди: тишли , ҳамда тишсиз , яъни бир чизиқ шаклида.

Син ҳарфининг қўлёзма китобларида ифодаланиши яна бир неча хусусиятга эга. а) син баъзан сўзнинг қайси ўринларида келишидан қатъий назар остки қисмига учта нуқта қўйилган ҳолатда ёзилади. Хусн

Эслатма: Араб ёзувини ўрганаётган ўқувчилар син тагига қўйиладиган уч нуқтага қараб, уни (пе0 ҳарфи билан алмаштириб юбормасликлари лозим; б) син ғарфи сўз охирида (кўпинча бир томондан қўшиб ёзилувчи ҳарфлардан кейин келганда ҳарф устига миндириб ёзилади. Қиёс , йўлбарс . Айрим ҳаттотлар сўзда ҳарфларнинг бир-бирига боғланиш чизиғини атай чўзиқ ёзадилар. Бунда гўё син ҳарфининг сўз ўртасидаги шакли ҳосил бўлганга ўхшайди. Жамъ , хижрон . Уни син деб ўқимаслик керак.

(шин) ҳарфи ўзбек тилидаги ш ҳарфига тўғри келади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишда ёзилади.

Мисоллар: шаҳар , башар , тиш , қуш .

Шин қўлёзмаларда кўпинча тишсиз ёзилади. Пушаймон

Синдан фарқи устида 3 та нуқтаси бўлади. Бу учта нуқта қўлёзма асарларда қуйидагича ифодаланади. Шамол

(СОД) ВА (ЗОД) ҲАРФЛАРИ

(сод) ҳарфи ўзбек тилидаги с товушига яқин келади. Ҳар икки томонидаги ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Муттасил ҳарф, тўрт хил кўринишга эга.

Сод тил орқа ундоши, у фақат араб тили орқали кириб келган мўзларда учрайди. Сод ҳарфининг сўз бошидаги ва сўз ўртасидаги шаклларидагина сатр чизиғида ёзилади. Қолган кўринишлари сатр чизиғидан пастга тушади. Мисоллар: сайёд , васл , қасд , қасос .

(зод) ҳарфи “з” товушига яқин келади. Устидаги нуқтаси билан сод ҳарфидан фарқ қилади. Бу ҳам тил орқа товушларидан бўлиб, араб тилидан кирган сўзлардагина қўлланади, муттасил ҳарф. Тўрт кўринишга эга.

Зод ҳарфининг якка ҳолдаги ҳамда сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Мисоллар: зиё , ғазаб , Қазо , арз . Бир томондан боғланувчи ҳарфлардан сўнг улар устига мингаштириб ёзилади.

Эслатма: ни араблар “дз” деб талаффуз қилишади. Дзароба , зарб .

(то ёки итқи) ва (зо ёки изғи) ҳарфлари.

(то ёки итқи) ўзбек тилидаги т ҳарфига яқин келади. Муттасил ҳарф, 4 хил кўринишга эга.

Бу товуш ҳам араб тилидан кириб келган сўзлар учун хосдир. Сатр чизиғида ёзилувчи ҳарфлардан. Мисоллар: талаб , лутф , хат , шарт .

(зо ёки изғи) ўзбек тилидаги з товушига яқин келади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга.

Бу ҳам тил орқа ундоши. У араб тилидан кирган сўзлардагина ишлатилади. Бу ҳарф ҳам сатр чизиғида ёзилади. Мисоллар: зафар , назар , зохир , лафз .

То дан фарқли ўлароқ зо ҳарфининг устига бир нуқта қўйилади. То ва зо ҳарфларининг тик тушган чизиғи қўлёзма манбаларда ҳарфнинг асосий қисми билан боғланмасдан ёзиб кетилади.

Савол ва топшириқлар

1. ҳарфларининг ҳар бир кўринишларини 4 қатордан ёзинг.
2. Ўтилган ҳарфлар иштирок этган сўзлар тузинг.
3. сўзларини ўқинг ва кўчириб ёзинг.

ОЛТИНЧИ ДАРС

(айн) ва (ғойн) ҳарфлари

(айн) ёзувдаги вазифалари жиҳатдан бошқа ҳарфлардан ажралиб туради. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга.

Айн ҳарфининг мустақил ҳамда сўз охиридаги шакли сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Айн ҳам араб тили учун асос бўлган портловчи бўғиз товушидир. Тилимизнинг лексик таркибидаги араб тили орқали кирган сўзлардагина учрайди. Аъ, еъ, иъ, уъ, эъ товуш бирикмаларини ифодалашга хизмат қилади. Қуйидаги хусусиятларга эга:

а) айн ҳарфи сўз бошида келганда тилимизга ўзлашган сўзларнинг айримлари а товуши сифатида талаффуз қилинади ва ёзилади. Амал , ақл .

б) араб тилидан ўзлашган баъзи бир сўзларда эса и унли товушини англантиб келади. Илм , иморат

в) араб тили орқали кириб келган айрим сўзларда у ва ў товушларини ифодалайди. Убайдулло , умр

г) баъзи сўзларда о товушини ифодалайди, бунинг учун ёзувда аинга алиф ҳарфи қўшиб ёзилиши шарт. Оқил , олим .

Эслатма: (ъо) сўз бошида келса, бажарувчи шахсни билдиради.

Илм , олим , ишқ , ошиқ

Айн ҳарфи сўз бошида алифдан кейин келганда кўпинча ҳозирги ёзувимизда айириш белгиси билан ифодаланади. Эътибор , аъло .

Баъзи сўзларда айн ҳарфи сўз бошида ўз хусусиятларини йўқотган.

Ҳайит , ҳасса

Мазкур сўзлар асрлар давомида ўз талаффуз хусусиятини йўқотиб, ўзбек тилининг талаффуз қоидаларига мосланган. Айн сўз ичида ёпик бўғиндан кейин келса, кейинги бўғинни олдингисидан ажратиб туради. Бу хусусият ҳозирги ёзувимизда айриш белгиси орқали берилади:

бидъат , сунъий

Ҳозирги замон ўзбек тилидаги араб тили орқали кириб келган айрим сўзларда айн талаффуз ҳам қилинмайди, ёзилмайди ҳам. Лекин бу сўзлар эски ўзбек ёзувида ифодаланадиган бўиб, айн ҳарфи ёзилиши шарт:

Толе(ъ) , тобе(ъ) , жам(ъ)

(ғайн) ҳарфи ўзбек тилидаги ғ товушига мос келади. (айн) ҳарфининг устига бир нуқта қўйилса, ҳосил бўлади. Муттасил ҳарф. Тўрт кўринишга эга.

Эски ўзбек тилида ҳозир қ ҳарфи билан ёзиладиган сўзлар ғ талаффуз қилинган ва ёзилган. Бу ҳозир қ ҳарфи билан туговчи сўзларда кўзга ташланади. Қаттиғ (қ) , балиғ (қ) , аччиғ (қ) .

(қоф) ва (фе) ҳарфлари

(фе) ҳарфи тилимиздаги ф товушига омос келади. Фе ҳарфининг устида битта нуқтаси бўлади. муттасил ҳарф. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга:

Фахр , сафо

Баъзи ҳаттотлар аксарит ҳолларда (фе) ҳарфининг сўз ўртасидаги шаклини (ғайн) ҳарфининг сўз орасидаги шаклига ўхшатиб ёзишади. Фарқлари контекстдан аниқланади. Эски ўзбек ёзуви ёдгорликларида п товуши иштирок қилувчи айрим сўзларда кўпинча талаффузга қараб ҳарфи ифода этилган.

(қоф) ҳарфи ўзбек тилидаги қ товушини ифодалайди. Қоф устига қўйилувчи икки нуқтаси ва нисбатан чуқурроқ ярим доира қилиб ёзилиши

Билан фе дан фарқланади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга.

Қофнинг якка ҳамда сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади: қотил , нақл . Ёзма нусхаларда (қ) ҳарфи устидаги 2 нукта қўшилиб ёхуд кичкина чизиқча билан ифодалаб кетилаверади. Икки нукта баъзан ҳарфнинг қайрилиш чизиғи билан ҳам қўшилиб ёзилиши мумкин.

(коф) ва (гоф) ҳарфлари

(коф) ўзбек тилидаги к ҳарфини ифодалайди. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга:

Сатр чизиғига ёзилади. Мисоллар: камон , тепки .

(коф) сўз охирида келганда қуйидагича шаклларда ёзилади:

Баъзи манбаларда коф ҳарфи сўз бошида келганда қуйидагича ифодаланади:

Қўлёзмаларда кофнинг алиф билан боғланган ҳолати мана бундай ёзилади:

Эски ўзбек ёзувида битилган ёдгорликларнинг айримларида коф ўзбек тилидаги г товушини ҳам ифода этган. (гоф) ҳарфи араб алифбосига

форслар томонидан қўшилган ҳарфларнинг тўртинчисидир. У ўзбек тилидаги 2 товушни англатади. Муттасил ҳарф. Тўрт хил ёзилиш шаклига эга.

Сатр чизиғига ёзилади. (гоф) ҳарфининг (коф)дан фарқи кўриниши жиҳатидан 3 нуктаси борлигидир. (гоф) шаклида бўлган.

Кейинчалик 3 нуктаси бир чизиқ билан ифодалана бошлаган:

Гул ғамгин

Одатда, эски ўзбек ёзувида гоф ҳарфи ёзилмасдан, унинг ўрнига коф қўлланилаверган. Коф ва гоф ҳарфларининг (лом) ҳарфи билан боғланиши хусусида шундай айтиш мумкин: кул гул

Савол ва топшириқлар

1. ҳарфларининг ҳар бир кўринишига 5 тадан мисол ёзинг.
2. Шу ҳарфлар иштирокида сўзлар тузинг.

ЕТИНЧИ ДАРС

(лом) ва (мим) ҳарфлари

(лом) ўзбек тилидаги л ҳарфига мос келади. Муттасил ҳарф.

Тўрт хил кўринишга эга.

Ушбу ҳарфнинг яқка ҳолати ҳамда сўз охиридаги кўриниши сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Мисоллар: латиф , элак , қамал , соқол

Босма хат турида лом ҳарфи алиф билан боғланган ҳолатда ёзма нусхадаги кўринишлари дай бирмунча фарқланади. Унда лом ҳамда алиф ҳарфларини боғланиш ўрнида (мим) ҳарфига ўхшаш думалоқ шакл ҳосил бўлади: (ло)

(мим) ўзбек тилидаги м ҳарфини ифодалайди. Муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга.

Мимнинг алоҳида ҳамда сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Мисоллар: мулк , тамға , санам , илҳом

Мим ҳарфининг ёзма ва босма шаклларида унчалик фарқ йўқ. Босмада мимнинг думалоқ қисми сиёҳ билан чапланмасдан митти доирача шаклида ёзилади. Ёзма нусхаларда мимнинг думалоқ қисми сиёҳ билан чапланиб, катта нуқта ҳосил қилинган ҳолда ифодаланади. Қўшилувчи ҳарфлар билан келганда ўша ҳарфнинг устига мингаштириб ёзилади.

Шом ҳаром

(нун) ва (вов) ҳарфлари

(нун) ўзбек тилидаги н товушини ифодалайди. Ҳар иккала томондан боғланувчи муттасил ҳарф. Тўрт хил кўринишга эга:

Мустақил ва сўз охиридаги ҳолати сатр чизиғидан пастга тушириб
ёзилади: нақш   раъно   қин   имон

Ҳаттотлар сўз охиридаги ва алоҳида шакллари турлича битганлар.
Сўз охирида келганда ёй шаклида ёзилиб, устига бир нуқта қўйилади.

Дон –   н –

Баъзи ҳолларда нуннинг нуқтаси ҳарфнинг асосий қисмига қўшиб ёзилади.

Чин

(вов) ўзидан олдинги ҳарфга қўшилиб, кейингисига
қўшилмайдиган, мунфасил ҳарфларнинг охиргисидир.   2 хил
кўринишга эга. Сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Бир неча товушни
ифодалайди:

а) сўз бошида якка ўзи келганда бир ундошни ифодалайди. Вали

б) сўз ўртаси ва охирида ҳам в ундошини англатади. Авлод

в) вов ҳарфи у ва ў унлилари вазифасида келганида сўз бошида бошқачароқ
хусусият касб этади. Ўзбек тилидаги у ва ў унлилари билан бошланадиган
сўзларда вов ҳарфи олдида   (алиф) орттирилиши шарт. Масалан:

учкур   .

г) у ва ў унлилари сўз охирида ва ўртасида келганида ҳеч қандай воситачи
ҳарфсиз   (вов)нинг ўзи ёзилаверади. Унинг у, ў ёки в эканлиги сўз
маъносига қараб англаб олинади: тўқ   , шум   , завқ

Эслатма: (вов) в ҳарфи қўлёзмаларда   (дол) ҳарфига ўхшаб
кетади.

(ҲОЙИ ҲАВВАЗ) ВА   (ЙО) ҲАРФЛАРИ

(ҳойи ҳавваз) араб-форс алифбосидаги ўттиз биринчи ҳарф бўлиб,
муттасил ҳарфлар сирасига киради. Тўрт хил кўринишга эга.

а) сўз бошида ва ўртасида келганида ҳ товушини ифодалайди: ҳамиша
маҳр

б) сўз охирида келганида ҳам араб ва форс – тожик тилларидан ўзлашган сўзларда ҳ товушини ифодалайди: шох

в) сўз охирида келганида а унлисини ифодалайди, алиф билан бир хил вазифа ўтайди: нола

г) сўз охирида форс тили орқали кириб келган баъзи сўзларда и (аслида э) ҳарфини ҳам ифодалаб келади: чунки балки

Босма хат шаклида деб ёзилади.

Қўлёзмаларда илмоқ ҳосил қилиниб, сатр чизиғидан пастда унга томон қаратилган кичкина вергул шаклидаги белги қўйилади: ҳижрон

Сўз ўртасида босмада ёзмада ёки тарзида ёзилади. Наҳр наҳр

Сўз охирида (босмада), (ёзмада) шаклида ёзилади.

(йо) ҳарфи муттасил ҳарф, 4 хил кўринишга эга.

Йо ҳарфининг мустақил ҳамда сўз охиридаги шакллари сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади:

Сўз боши ва ўртасида н ҳарфига нуқталарининг қўйилиши билан фарқланади. Ҳарфи ўзбек тилидаги й ундошини, и, э унлиларини,

ий товуш бирикмасини ҳамда е, ё, ю, я ҳарфларини ифодалашга хизмат қилади. Агар (йо) ҳарфи сўз бошида ҳеч қандай воситачи ҳарфсиз ўзи келса, й ундошини е ( ), я ( ) ҳарфларини ифодалайди:

Йўл (й) елим (й) яхши

Агарда (йо) бошида и ёки э унлиларини ифодалаши лозим бўлса, олдидан, албатта, (алиф) ҳарфи орттирилиши шарт: эртак

инкор . Кўпинча ёзувда алифдан кейин тушиб қолади:

икрор . и ва э сўз ўртаси ва охирида келганда алиф ҳарфи тушиб қолиб, фақат (йо)нинг ўзи ёзилиб кетилаверади: тирик .

Агарда (йо) ҳарфи е, ё, ю, я ҳарфий белгиларини ифодалаши керак бўлса, (алиф), (вов), (ҳойи ҳавваз) ҳарфлари боғланади. Ю

(йу) я (йа) е (йе) .

тайёр юмуш ёлқин

е ва я ҳарфлари сўз боши ва сўз ўрталарида икки воситачи ҳарф тушиб қолади, лекин ўқишда е, я сифатида талаффуз қилинаверади: яқин ем

Эски ўзбек ёзувидаги ёдгорликларда кўпинча я ( ) ва ё ( ) ҳарфий бирикмалари аралаш қўлланган. Масалан: ямон ёмон .

(йо) сўз охирида (баъзан ўртасида ҳам) келганида (ий) товуш бирикмасини ҳам англантишини кўрамиз:

сиёсий илмий синфий

Бундай ҳолда битта (йо)нинг ўзи ёзилиб, баъзан иккаласи ҳам ёзилиб, биринчиси (йо) ҳарфи устига (ҳамза) қўйилади. Баъзан

сўзлар (йо) билан тугаса ҳам (о) сифатида талаффуз қилинади:

Исо ҳатто

Бу хусусият арабча сўзларгагина тегишлидир. (йо) ва босма шакллари жиҳатидан кескин фарқланиб турувчи ҳарфлардан.

Ёзма Босма

Кетди кетди

Қолди қолди

Тўй тўй

Уй уй

Савол ва топшириқлар

1. ҳарфларининг ҳар бир кўринишини 6 қатордан ёзинг.
2. Шу ҳарфлар иштирок этган сўзларни ёзиб машқ қилинг.
3. Дарсларни мустаҳкамлаш учун матнни эски ўзбек ёзувига ўгиришга ҳаракат қилинг.

ТАЯНЧ АТАМАЛАР

1. хамза белгиси

Бу белги одатда, араб тилидан кирган сўзларда учрайди. Хамза кўпинча унли товушларни билдирувчи ҳарфлар устига қўйилади ва талаффузда унли товушни ундош товушдан фарқлашда ҳамда қатор келган икки унлининг қўшилиб кетмаслиги учун ёзилади: масъул

III. ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИНИНГ ХАТ ВА ИМЛО ХУСУСИЯТЛАРИ.

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (2 СОАТ)

Маълумки, араб алифбосида 28 та ҳарф мавжуд бўлиб, форсий халқлар ўз товушларини ифодалаш учун унга қуйидаги тўртта ҳарфни қўшганлар:

(пе) , (че) , (же) , (гоф)

Шундай қилиб, форслар алифбосидаги ҳарфлар сони 32 тага етди. Лекин ўзбекча (туркий) сўзларнинг ёзилишида булардан асосан қуйидаги 18 таси иштирок этган:

Қолган 14 та ҳарф ўзбекча сўзларда деярли қўлланмаган. Жумладан,

1. Қуйидаги 8 та ҳарф араб тилига хос товушларни ифодалайди:

Шунинг учун булар араб тилидан ўзлаштирилган сўзлардагина қўлланган.

2. Араб алифбосига форслар томонидан киритилган 4 та ҳарф ўзбекча сўзларда деярли қўлланмаган. Яъни,

а) (же) ҳарфи билан ифодаланадиган товуш ўзбек тилида бўлмагани учун бу ҳарф ўзбекча сўзларда қўлланмаган.

б) ўзбекча сўзлардаги г ундоши учун ҳам (коф) ҳарфи қўллана берган. Форс тилидан ўзлашган сўзлардаги г ундоши учун ҳам кўпинча шу ҳарф қўлланган.

в) ўзбекча сўзлардаги (п), (г) ундошлари учун ҳам (бе), (же) ҳарфлари қўлланган. Форс тилидан ўзлашган сўзларда ҳам (п) ундоши учун

кўпинча (бе) ҳарфи, (ч) ундоши учун кўпинча (же) ҳарфи қўлланган.

3. Ўзбекча сўзларда (фе), (ҳойи ҳавваз) ҳарфларининг қўлланиши жуда ҳам чегарали бўлган. XV- XIX асрларда тузилган эски ўзбек луғатларида э фонемаси махсус атамалар билан кўрсатилган. Масалан: Толи Хиравий сўз бошидаги э товушини ва т касри алиф атамаси орқали берган:

Ва касри алиф кўҳна...

Эски – бошида э (форсча) кўҳна...

Сўз ўртасидаги э товушини беришда олим ёйни фатҳа билан ўқиш лозимлигини таъкидлайди: ва фатҳи арус..

Нэлин – ёй фатҳа билан ўқилади (форсча) арус...

Мирза Маҳдихоннинг “Санглоҳ” асарида бу товуш алифу ёйни била ишбоъ билан комбинацияси орқали кўрсатилади.

Била ишбоъ ва маънин гўшт...

Эт – ишбоъсиз, яъни тор эмас, маъноси гўшт... 1860 йилда тузилган “Китоби луғата атрокийя”да ҳам шу ҳолни кўрамыз. Фатҳ Алихон сўз бошидаги ғ товушини фатҳа атамаси орқали кўрсатган: ва фатҳи аввал ва сукуни ё ва рои қарашат ва фатҳи тон қарашат ва маънин фарда...

Эйрта – бошида ғ, й ва р устида сукун, т фатҳали (фолрсча) фарда...

Сўз ўртасидаги э товушини кўрсатишда олим юқоридагидек ёйли сўзни фатҳа билан ўқиш лозимлигини таъкидлайди. Ва фатҳи бои абжад қамарро гўянд... йэл – бои абжад, яъни б, ғ унлиси билан (форсча) қамар...

Кўринадики, э товуши XI асрда мавжуд бўлганлиги сабабли, эски ўзбек луғатларида турли атамалар орқали кўрсатилган.

Араб алифбосидаги қуйидаги 10 та ҳарф ўзбек алифбосидаги ҳарфлардан талаффуз этилиши жиҳатидан бутунлай фарқ қилгани учун ҳам айрим ост-уст белгилар қўшилган ҳолда ёзилади.

ҳамза – ь, со – с, ҳо – ҳ, зол – з, же – ж,

сод – с,   зод – з,   то – т,   зо – з,   айн –

Араб алифбосидаги қолган 27 та ҳарф ўзбек алифбосидаги ҳарфларга талаффуз этилиши жиҳатидан деярли тенг бўлганлиги учун ҳам диакритик белгисиз берилади. Эски ўзбек ёзма манбалари тили лексикасини даврлар бўйича (XI асргача) кўриб чиқилганда, кўпгина сўзлар икки ҳатто бир қанчаларининг уч-тўрт фонетик вариантларда ишлатилганига дуч келамиз. Бу хил ҳар хилликлар эски ўзбек поэтик адабий тилининг ўз сўзлари орасида ҳам форс-тожик ва араб тилларидан ўзлашган сўзларда ҳам учрайди.

1. Ўзбек тилининг ўз сўзлари япро // яфроқ // яфроғ // япурғоз; тупроқ // ғ, // туфроғ // ғ; кирпук // кирпик // кирпок; ёмғур // ёмғир // ямғур; тенгиз // денгиз; момуқ // момуғ ва бошқалар.

2. Арабча ва форс-тожикча сўзлар: гавҳар // гуҳар; гунбад // гунбаз; паём // пайғоқ // паям; пайғамбар // паямбар; аждар // аждарҳо // аждаҳо; подшоҳ // подшо ва бошқалар.

Тарихий лексикологияда бу лингвистик ҳодитсани объектив баҳолашда барча ёзма манбалар тилидаги ҳар бир вариант қайтариқлари билан олиб чиқилиши керак. Мана шунда уларнинг актив-пассивлиги қай бирининг бир ижодкор ижодида ёки поэтик адабий тилнинг бир даври учун етакчи эканлигини баҳолашда объектив асос беради.

Эски ўзбек ёзуви ёдгорликлари тилида араб изофали бирикмаларга караганда форсий изофали бирикмалар жуда кўп. Улар ёзма ёдгорликлар тилига кўшничилик ва қардошлик алоқалари йўсинида шунчаки кириб қолган эмас, балки жонли грамматик восита сифатида тилда муҳим вазифа бажарган.

Маълумки, араб ва форс изофалари моҳият эътибори билан ҳамда сўз тартиби жиҳатидан ўзбек тилига тескари. Ўзбек тилида олдин аниқловчи, сўнгра аниқланмиш келса, араб ва форс тилларида аксинча ҳолатни кўрамиз.

Мисоллар: -- дарди бедаво   -- дардисар

Араб тилидаги изофа кўрсаткичи   (ал) бўлса, форс-тожик тилида

(и) товушидир. Форсий изофа кўрсаткичи, одатда, ёзувда акс этмайди. Лекин у баъзи истиснолардан ҳам ҳоли эмас. Агар аниқланмиш маъносидаги сўзнинг сўнгги товуши ундош билан тугаса, ундай ҳолда ёзувда ҳеч қандай белги қўйилмайди. Лекин талаффузда аниқланмиш билан аниқловчи ўртасига, албатта, и товуши қўшиб айтилиши шарт. Мисоллар:

-- марди майдон

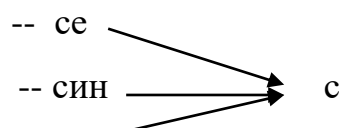
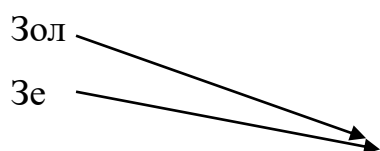
Шуни таъкидлаш керакки, изофали бирикмани ўқиганда алоҳида эмас, балки бир бутун умумий интонация билан талаффуз қилиниши лозим. Шунинг учун ҳам изофали бирикмалар, одатда, бир бутун синтактик бирлик сифатида тушунилади. Хуллас, эски ўзбек тилида, айниқса, классик шеърятимизда форсий изофадан кенг фойдаланилган.

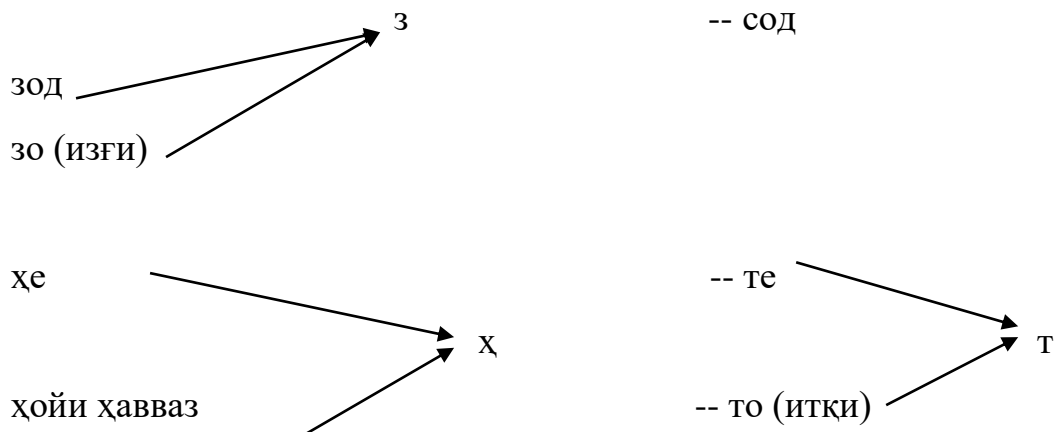
Савол ва топшириқлар:

1. Араб, форс, эски ўзбек ёзувининг ўзига хос муштараклиги ва фарқли жиҳатларини сўзлаб беринг.
2. Алифбога кейин қўшилган белгилар қайсилар?
3. Соф туркий сўзларда қўлланадиган ҳарфларни кўрсатинг.
4. Изофалар ҳақида маълумот беринг.

ЎЗБЕК ТИЛИГА ХОС БЎЛМАГАН БАЪЗИ ТОВУШЛАР ИФОДАЛОВЧИ ҲАРФЛАР (2 соат)

Маълумки, араб алифбосида 28 та ҳарф бор. Булар араб тилининг талаффуз нормасини ўзида тўлиқ акс эттира олган. Шунинг учун араб тили талаффуз қоидасига биноан барча мавжуд ҳарфлар оғиз бўшлиғининг турли ўринларида, турлича ҳолларда алоҳида талаффуз этилади. Мавжуд алифбодаги ҳарфларнинг баъзилари гўё товушдан сезилсада, уларнинг қўлланилиш вазифаси бутунлай фарқлидир. Булар қуйидагилар:

Ушбу жадвалдаги қоида гўё улар бир хил товушни англатиб келгандек сезилса ҳам, араб тили қоидасига биноан ўз ўрнида ишлатилиб келинмоқда. Ушбу ҳарфларнинг аксарияти соф арабча сўзлардагина қўлланилади:

аъйн	зол	зод	зо (изғи)
хе	то (итқи)	се	сод

Ушбу ҳарфлар ҳам арабий сўзларда қўлланиши билан бирга бошқа форсий, туркий сўзларда ҳам ишлатилади.

Ҳойи ҳавваз	син	те	зе
-------------	-----	----	----

Мазкур бир қатор ҳарфлар алифбони ислоҳ қилиш даврида гўё булар товушдош, ортиқча белигалр сифатида чиқариб ташланди. Бу эса ўз навбатида анча қийинчиликлар туғдирди. Сўзларни нотўғри ўқиш ҳоллари ҳам бўлди. Ваҳолонки, булар яъни ҳарфларнинг ҳар бири ўз ўрнида ўзига хос вазифада, алоҳида маъно касб этувчи сўзларда қўлланилиши зарур.

--зол ҳарфи бағбақа зоқон — , зоил — , зоко — , зикр—
 --зо изғи ҳарфи зарф — , зоҳир — , золим — ,

Низомий — , зулумот — , зафор — , назм —
 , хофиз — .

Зод ҳарфи қози — , ориза — , зарба — .

Зе ҳарфи озод — , зўр — , зотун — , закот — ,

Ғоз — .

--то (итқи) нутқ – , ватан – , Тойир – , тифл –
тороб – , лутф – .

-- те ҳарфи мамлакат – , тоғ – , тадқиқ –
, тожир – , китоб – .

--са ҳарфи мисл – , самара – , боис – , сано –
, мисол – .

-- син ҳарфи мустақил -- , соз – , сарвар – ,
саодат – , расм – .

--сод ҳарфи соҳиб – , собир – , сулҳ – , сайёд
– , хос – .

--ҳа ҳарфи раҳмат – , маҳкам – , ҳол – ,
ҳикмат – , ҳазрат – , Ҳасан – .

--ҳойи ҳавваз ҳарфи ҳумой – , муҳр – , Ҳирот – ,
подшоҳ – , ҳаргиз – , худхуд – .

ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИДА УНЛИЛАРНИНГ ИФОДАЛАНИШИ (2 соат)

Эски ўзбек ёзувида унли товушларни ифода этиш учун асосий учта белгидан -- (алиф), (вов), (ё) ҳарфлари дан фойдаланилади. Қисқа унлилар тушиб қолганлиги туфайли уларнинг вазифасини ҳаракатлар бажарган.

(алиф) араб алифбосидаги энг биринчи ҳарф. У муайян вазифаларни бажаради. Бир томондан қўшилувчи ҳарфлар сирасига киради. Яъни, ўзидан олдин келган ҳарфга қўшилиб, ўзидан кейингисига қўшилмайди. Шунинг учун ҳам ёзувда икки кўринишда акс этади: алоҳида ( ) ҳамда боғданган ҳолда ( ).

1. а) -- алиф ҳарфи сўз бошида тил олди юмшоқ а товушини билдиради. Аҳад арбоб
Асрор анор
Аҳмад Акром

б) сўз бошида тил орқа о чўзиқ унлисини ифодалаш учун -- алифнинг устига мадд белгиси қўйилади, яъни устига мадд белгиси қўйилган -- алиф о товушини билдиради. Маддли алиф сўз бошидагина келади:

ош , одоб , ол , обод , орзу , ором

в) сўз орасида ва сўз охирида (алиф) ҳарфи устига мадда белгиси қўйилмаса ҳам чўзиқ о унлисини билдираверади: бодом , бозор , бобур , раъно , вафо , осмон .

г) -- алиф ҳарфи ўзбек тилига араб тилидан кириб, ўзлашиб кетган сўзларнинг бошида келиб, и баъзан у талаффуз этилади. Бундай сўзларни ёзишда имлони тарихий-анъанавий қоидаларига амал қиламиз ва асл ёзилиш ҳолатини сақлаймиз: ислом итобат

идрок умид усул уммат

2. а) -- вов ҳарфи сўз бошида келганда ҳар вақт в ундошини билдиради. Мисоллар:

вазир вакил вафо
васф ватан водий

б) -- вов ҳарфи сўз ичида ва охирида ундошлардан сўнг келганда, ўрнига кўра у ёки ў унлиларини билдиради.

бугун сув бузоқ бутун
дори кади дўст пўст

г) ҳарфи сўз ичида ёки сўз сўнгида унлидан кейин келса, “в” ундоши хизматини бажаради:

авлод овоз овора девор
ов биров ғов ёв

д) Сўз бошида у, ў унлисини ифодалаш учун вов ҳарфи олдида алиф қўйилади, яъни шу икки ҳарф биргаликда у, ўрнига кўра ў унлилари хизматини ўтайди. Ота ва она – ош ва нон –

3.а) йо ҳарфи сўз бошида келганида ҳар вақт й ундош вазифасини бажаради: юз , ёз , ёқут яшил

б) ҳарфи сўз ичида ва охирида ундошлардан сўнг келганда ўрнига кўра и ёки е (э) унлиларини билдиради: қиз Муқимий
сен теша

в) ҳарфи сўз ичида ёки сўз сўнгида унлидан сўнг келганда ундош хизматини бажаради:
сиёҳ баён ойдин
сой сарой бой

г) ҳарфи сўз ичида ва охирида ий товуш бирикмасини ҳам билдиради: зийрак жийрон сиёсий Лутфий

д) сўз бошида и, е (э) унлиларини ифодалаш учун -- йо ҳарфи олдига -- алиф қўйилади. Яъни шу икки ҳарф биргаликда и, ўрнига кўра е (э) унлилари хизматини бажаради: илик иш эшик
эчки

Бундан ташқари, эски ўзбек ёзувида араб ва форс-тожик тилларидан ўзбек тилига кириб ўзлашиб кетган жуда кўп сўзлар мавжудки, буларда қисқа унлилар тушиб қолади, фақат ундош ҳарфларгина ёзилади: дафтар, мактаб сўзлари шаклида ёзилади.

Мазкур сўзларда олтитадан товуш бўлгани ҳолда тўрт ундошнинг ўзигина ёзилади, қисқа унлилар тушиб қолган. Эски ўзбек ёзувида бундай сўзларни қандай ёзиш ҳақида алоҳида қоида йўқ. Шунинг учун бу каби сўзларни араб ва форс-тожик тилларида қандай ёзилса, биз ҳам ўшандай ёзамиз. Бунинг учун сўз шаклларини ёдда сақлаб қолишимиз, зарур ҳолатда луғатларга мурожаат қилишимиз керак.

Эски ўзбек тилида араб тилидан кирган бир қанча сўзлар ёзилиши билан талаффузда фарқ қилади: Мусо ҳатто даъво
каби сўзлар охирида келган йо ҳарфи ўрнади талаффуз қилинади. Шу сўз охиридаги ҳарфи ёйи мақсура дейилади.

хеш Хоразм сўзларидаги ҳарфи талаффуз
этилмайди, бироқ ёзилади. Бу вови маъдула (талаффуз

этилмайдиган вов) дейилади. Шунга ўхшаш саноқли сўзларнинг ёзилиши ва қандай ўқилишини эсда тутиш лозим.

Эски ўзбек ёзувида ўзбекча (туркий) сўзларни ҳар хил ёзилиши ҳолатлари ҳам мавжуд Масалан, _____ бир, _____ йил, тирик каби сўзлар қўлёзмаларда _____ шаклида учрайди.

Мазкур сўзларда унли товушлар тўлиқ ёзилиши керак. Сўзларда қисқа унлиларнинг ёзилмаслиги араб ва форсий сўзларга мансубдир.

Савол ва топшириқлар:

1. Чўзиқ ва қисқа унлилар ҳақида маълумот беринг.
2. Чўзиқ унлилар иштирок этган белгиларни турли ўринларда иштирок этишига мисоллар тўпланг.
3. Қисқа унлиларни ифодаловчи белгилар ҳақида маълумот беринг.
4. Унли ва ундош товушларни ифодаловчи ҳарф ва белгилар қайсилар?

ШАКЛДОШ ҲАРФЛАР ИМЛОСИ (2 соат)

Барчамизга маълумки, VII асрдан бошлаб араб босқинчилари Ўрта Осиё ва Кавказ бўйлаб катта ҳарбий юришлар қилиб, бу ўлкаларни эгаллаб олдилар. Тез фурсатда араблар ўз тили ва ёзувини маҳаллий халқларга зўрлаб сингдира бошладилар. Араб алифбоси жами 28 ҳарфдан иборат. Лекин VIII асрдан бошлаб араб алифбосини ўз ёзуви сифатида қўллаб келган форсий халқлар араб алифбосига ўз тилларида айрим товушларни ифодаловчи тўртта пе _____, чим _____, же _____, гоф _____ ҳарфларини қўшдилар. Шунинг учун эски ўзбек ёзувида ҳам ўттиз икки ҳарф бор.

Араб ёзувининг асосий хусусиятлари:

- а) хат ўнгдан чапга қараб ёзилади;
- б) ёзувда ҳарфлар бош ва кичик ҳолда ифодаланмайди;
- в) унли товушларнинг айримлари (қисқа унлилар) ёзувда акс этмайди;
- д) ҳарфлар бир-бири билан боғланиш-боғланмасликлари жиҳатидан икки гуруҳга бўлинади;

г) сўзнинг ўзагида бир хил қўш ундош ёки қўш унли келса, улардан биттасигина ёзилади. Шунингдек, араб алифбосидаги талайгина ҳарфлар шаклдош ҳисобланади. Улар маълум шакллар устига ёки остига нуқталар қўйиш билан ясалади. Улар қуйидагилардир:

шаклидаги ҳарфлар. Бу типдаги ҳарфлар тўртта. Улар шаклан ўхшаш, лекин нуқталарининг ўрни ва миқдори билан фарқланади.

1. (бе) араб алифбосидаги иккинчи ҳарф. У ҳар иккала томонидан келадиган ҳарфлар билан ҳам боғлангани учун тўрт хил кўринишга эга. Алоҳида , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида шаклида бўлади. Бе ҳарфида битта нуқта бўлади ва у ҳарфнинг остига қўйилади. “Бе” сатр чизиғида ёзилади. Мисоллар:

Бош , ботир , қабул , лаб , рубоб

2. (пе) ҳарфи форслар томонидан киритилган ҳарфларнинг биринчиси. Унинг ўзига ўхшаш ҳарфлардан фарқи 3 та нуқтаси борлиги ва нуқталарининг ҳарфнинг остига қўйилишидир. Пе ҳарфи 4 хил ёзилиш шаклига (якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида) эга. Масалан: пода ипак сеп Паришон . “Пе” ҳарфидаги уч нуқта баъзи ҳолларда қуйидагича ёзиб кетилади:

3. (те) ҳарфи ўзбек тилидаги т товушига мос келади. Улар иккала томонидаги ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Тўрт хил кўринишга эга: якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Масалан: тил, тот, кетди.

4. (се) ҳарфи арабча сўзларга хос тиш оралиғи с товушини ифодалайди. Демак, эски ўзбек тилига фақат араб тилидан ўтган сўзлардагина ишлатилади. Ҳар иккала томондан ҳам қўшилгани учун 4 хил кўринишга эга. Алоҳида , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Сатр чизиғида ёзилади, уч нуқтаси ҳарф тепасига

қўйилади: сабот , наср . (се)нинг уч нуқтаси қўйидаги тарзда ҳам ифодаланади:

ШАКЛИДАГИ ҲАРФЛАР

Бу типдаги ҳарфлар ҳам тўртта бўлиб, шаклан ўхшаш, аммо нуқталарининг ўрни ва сони билан фарқланади.

1. (жим) ўзбек тилидаги жўра, жун сўзларидаги ж ҳарфига қўшиб ёзилади. Ёзувда тўрт хил кўринишга эга: якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида шаклида бўлади. Жим ҳарфида битта нуқта бўлиб, у нуқта ҳарфнинг барча кўринишларида тагига қўйилади.

Мисоллар: жаҳон нажот илож

2. (чим) араб алифбосига форслар томонидан қўшилган ҳарфларнинг иккинчисидир. Ўзбек тилидаги ч ҳарфига мос тушади. Якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида кўринишда бўлади.

Нуқталарнинг жойлашиш тартиби худди пе ҳарфиники кабидир. Мисоллар:

чол , кеч , боғча , омоч , чоп .

3. (ҳойи ҳўтгий ёки ҳе) ҳарфи ўзбек тилидаги ҳ товушига яқин келади.

Бу ҳарф фақат араб тилидан ўтган сўзларда учрайди. Иккала томонидан келувчи ҳарфларга қўшиб ёзилади. 4 хил кўриниши мавжуд. Якка ҳолда ,

сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Мисоллар:

ҳоким маҳра сатҳ

4. (хе) ҳарфи ўзбек тилидаги х товушини ифодалайди. Ҳар иккала томондан келадиган ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Кўринишлариб якка ҳолда

, сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида .

Мисоллар: халқ бахт шох ханжар

Шунингдек, дол ва зол ҳарфлари ҳам шаклдош

ҳисобланади. Дол -- эски ўзбек алифбосидаги ўнинчи ҳарф. У ўзбек

тилидаги д товушини ифодалайди. “Дол” фақат бир томондан қўшилиб

ёзилувчи ҳарфлар сирасига киради. Шунинг учун у икки кўринишга эга:

алоҳида , уланганда . Ўнг томондан келган ҳарфга қўшилиб, чап томондагисига қўшилмасдан ёзилади. Лекин баъзан ёзувда ҳаттотларнинг хоҳиш-истакларига қараб қоидага ҳилоф равишда ўзидан кейин келган ҳарфга қўшиб ёзилиши ҳам кузатилади. Масалан: дор , давр , бода .

(зол) ҳарфи ҳам ёзувда ифодаланиши жиҳатидан (дол)га ўхшаш хусусиятларга эга. Зол тиш оралиғида талаффуз қилинувчи товуш, у фақат араб тилидан кирган сўзларда учрайди. Ўзбек тилидаги з ҳарфига яқин келади. Бу ҳарф ҳам ўзидан олдинги ҳарфга қўшилиб, ўзидан кейингисига қўшилмагани боис икки кўринишга эга. Якка ҳолда , боғланган шаклда . Сатр чизиғида ёзилади, бир нуқтаси бор. Мисол: Зокир , лазиз .

ШАКЛИДАГИ ҲАРФЛАР

Бу хилдаги ҳарфлар учта. Улар ҳам шаклан ўхшаш, бироқ нуқталарининг ўрни ва миқдори билан фарқланадилар.

1. (ре) ҳарфи ўзбек тилидаги р товушини ифодалайди. Ўзидан олдинги ҳарфга қўшилиб, кейингисига қўшилмайди. Икки хил ёзилиш шаклига эга. (Якка ҳолда , боғланган ҳолда). Ҳарфнинг маълум қисми сатр чизиғидан пастга тушириб ёзилади. Масалан:

Асрор , раҳм , қарор .

2. (зе) ҳарфи ўзбек тилидаги “з” ҳарфини ифодалайди. Икки хил кўринишга эга: якка ҳолда , боғланганда шаклида бўлади. Мисол: забон , маҳзун , овоз .

Қўлёзма китобларда зе ҳарфи ўзидан олдинги ҳарфга боғланиб келганда кўпинча ўнг томонга сал оғдирилган алифга ўхшаб кетади: жазо.

3. (же) ҳарфи араб алифбосига форслар томонидан киритилган ҳарфларнинг учинчисидир. Икки хил ёзилиш шаклига эга: якка ҳолда

, боғланганда шаклида бўлади. Же журнал сўзидаги ж товушига мос келади. Мисоллар: аждар мужгон .

(СИН) ВА (ШИН) ШАКЛДОШ ҲАРФЛАРИ

(син) ўзбек тилидаги с товушини ифодалайди. Ҳар иккала томонидан келувчи ҳарфларга қўшилиб ёзилади. Тўрт хил ёзилиш шакли мавжуд (якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида). Сочик . Син қўлёзмаларда тишли ва тишсиз, яъни бир чизик шаклида бўлади. Баъзан ҳарф устига миндириб ёзилади: қиёс , қис , йўлбарс .

(шин) ҳарфи ўзбек тилидаги ш ҳарфига тўғри келади. Ҳар иккала томонидан келувчи ҳарфларга боғланади. Тўрт хил ёзилиш шаклига (якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида) эга. “Шин”нинг уч нуқтаси қўлёзма асарларда қуйидагича ифодаланади: Шамол .
Мисол: шаҳар , қуш , тиш .

(СОД) ВА (ЗОД) ҲАРФЛАРИ

(сод) ҳарфи ўзбек тилидаги с товушига яқин келади. Ҳар иккала томондан қўшила олгани боис тўрт хил кўринишга эга. Якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Мисоллар: сайёд , қасд , қасос .

(зод) ҳарфи з товушига яқин келади. Бу ҳам тил орқа товушларидан, араб тилидан кирган сўзлардагина қўлланади. Ҳар иккала томонидан ҳарфларга қўшиб ёзилади. Тўрт хил зилиш шаклига эга: якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Сод ва зод ҳарфларининг ёзма ва босма шакллари бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Мазкур

ҳарфлар кўпинча, қўлёзма китобларда бир томондан боғланувчи ҳарфлардан кейин келганда, улар устига мингаштириб ёзилади:

ҳарфини араблар (дзад) деб юритишади ва (дз) тарзида талаффуз қилишади: дзараба -- . Мисоллар:

(ТО ЁКИ ИТҚИ) ВА (ЗО ЁКИ ИЗҒИ) ҲАРФЛАРИ

(то ёки итқи) ўзбек тилидаги т ҳарфига яқин келади. Тўрт хил кўринишга эга: якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Бу товуш ҳам араб тилидан кириб келган сўзлар учун хосдир. Масалан: талаб , лутф , хат , шарт .

(зо ёки изғи) ўзбек тилидаги з товушига яқин келади. Ҳар иккала томонидан келувчи ҳарфларга қўшилади. 4 хил кўринишга эга. Якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Масалан: зафар , зоҳир .

(АЙН) ВА (ҒОЙН) ҲАРФЛАРИ

(айн) ёзувдаги вазифалари жиҳатидан бошқа ҳарфлардан ажралиб туради. Тўрт хил кўринишга эга. Якка ҳолда , сўз бошида , сўз ўртасида , сўз охирида . Айн ҳам араб тили учун хос бўлган портловчи бўғиз товушидир.

Аъ, еъ, уъ, эъ товуш бирикмаларини ифодалашга хизмат қилади. Айн ҳарфи сўз бошида келса, ўрнига қараб а, и, у, ў товушларини ифодалайди. Масалан: амал , иморат , Убайдулло , умр , Ишқ . Баъзи сўзларда о товушини ифодалайди, бунинг учун ёзувда айнга алиф ҳарфи қўшилиши шарт: олим , оқил , ошиқ .

(айн) сўзда айриш белгиси вазифасини ҳам ўтайди. Эътибор , аъло .

Араб тилидан кирган толе, жам, наф каби сўзлар эски ўзбек ёзувида ёзилганда, айн билан тугайди: толе _____ , тобе _____ , наф _____ .

(ғойн) ҳарфи ўзбек тилидаги ғ товушига мос келади. Ҳар иккала томондан қўшилиш хусусиятига эга. Тўрт хил кўриниши мавжуд: якка ҳолда _____ , сўз бошида _____ , сўз ўртасида _____ , сўз охирида _____ .

Эски ўзбек тилида ҳозир қ ҳарфи билан ёзиладиган сўзлар ғ талаффуз қилинган ва ёзилган. Бу ҳозир қ ҳарфи билан туговчи сўзларда кўзга ташланади: балиғ _____ , аччиғ (қ) _____ , қаттиғ (қ) _____ . Мисоллар: ғайрат _____ , тиг _____ , мағриб _____ .

(КОФ) ВА (ГОФ) ШАКЛДОШ ҲАРФЛАР

Эски ўзбек ёзувидаги коф ва гоф ҳарфлари ҳам шаклдош ҳисобланади. Иккаласи ҳам ҳар икки ёндан қўшилиб ёзилади, тўрт хил кўринишга эга. Якка ҳолда _____ , сўз бошида _____ , сўз ўртасида _____ , сўз охирида _____ .

Якка ҳолда, _____ сўз бошида, _____ сўз ўртасида, сўз охирида. Гоф кофдан устидаги чизиқчаси билан фарқ қилади. Одатда, эски ўзбек ёзувида _____ (гоф) ҳарфи ёзилмасдан, унинг ўрнига _____ (коф) ишлатилаверган. Коф ва гофнинг қўлёзмаларда алиф билан бирикиши куйидагича: _____ , _____ . Мисоллар: _____ камон, _____ китоб, _____ касб, _____ гул, _____ агар, _____ гаштак, _____ ранг.

Шундай қилиб, эски ўзбек ёзувидаги кўпгина ҳарфлар шаклдош ҳисобланади ва уларни бир-биридан фарқлай олишни талаб қилади. Шаклдош ҳарфларни бир-биридан фарқлаб турувчи нуқталарни яхши билиш мутолаани енгиллаштиради. Нуқталар ўз ўрнига қўйилмаса, сўз бутунлай бошқа сўзга айланади, маъно ўзгариб кетади. Эски ўзбек ёзувини ўрганиш кишидан қунт ва сабрни талаб қилади.

Савол ва топшириқлар:

1. Нуқталар ўрни ва сони билан фарқланадиган шаклдош ҳарфлар қайсилар?

2. Кўп шаклли ва икки шаклли ҳарфларни ажратиб кўрсатинг.
3. Шаклдош ва шаклан ноўхшаш ҳарфлар ўртасида турувчи ҳарфий белгиларга қайсилар киради?
4. Товушдош ҳарфларни ажратиб кўрсатинг.

ҲАМЗА БЕЛГИСИ ВА УНИНГ ВАЗИФАЛАРИ (2 СОАТ)

Эски ўзбек ёзувида соф ўзбекча сўзлардаги барча унли ва ундош товушлар ҳарфлар орқали ифодаланади, бироқ ўзбек тилидаги араб, форс-тожик тилларидан ўзлашган сўзларда ундош товушлар ва о, и, у чўзиқ унлиларгина ёзилади.

Қисқа унлилар талаффуз этилади, бироқ ёзилмайди. Шунинг учун ёзувда тушиб қолган қисқа унлиларни акс эттириш учун ундошларнинг устига ва тагига қўйиладиган белгилар мавжуд. Шу белгилардан биттаси ҳамза белгисидир.

Араб тилида ҳамза ( ) портловчи, бўғиз, жарангсиз ундош товуши ҳисобланади. Араб тилидан кирган сўзларда ҳамза белгиси сўз ўртасида келганда, одатда, (алиф), (вов), (йо) ҳарфлари устига қўйилади. Бу ҳарфлар ҳамза остида ҳеч қандай талаффуз қилинмайди, фақат воситачи вазифасини бажарадилар. Булардан (йо) ҳарфи сўз ўртасида келганда, икки томондан ҳарф билан қўшиладиган шакли нуқталар ҳолида ёзилади.

ВОСИТАЧИ ҲАРФЛАР, ҲАМЗА ҚЎШИЛИШИ

Воситачи ҳарфлар қуйидаги қоида асосида ишлатилади:

1. Сўзда ҳамза олдида келган ҳарфнинг ёки ҳамзанинг ҳаракати забар бўлса , воситачи ҳарф шаклида (алиф) ёзилиб, ҳамза шу

ҳарфнинг устига қўйилади. Масалан: та'кид – таъкидлаш ,
та'сис – таъсис, таъсислаш , жу'рат – журъат .

2. Сўзда ҳамза олдида келган ҳарфнинг ёки ҳамзанинг ҳаракати зир (э) бўлса, воситачи ҳарф шаклида (йо) ёзилиб, ҳамза шу ҳарфнинг устига қўйилади. Масалан, ҳайъат , юзаб , масалалар .

Сўзда ҳамза олдида келган ҳарфнинг ёки ҳамзанинг ҳаракати пиш ( ) бўлса, воситачи ҳарф шаклида вов ёзилиб, ҳамза шу ҳарфнинг устига қўйилади. Масалан, имонли , автор , жавоблар .

Шундай қилиб, ҳамза остидаги воситачи ҳарфларнинг қўйилиши ҳаракат билдирган белгиларга боғлиқдир.

ВОСИТАЧИ БЕЛГИЛАР ЁЗИЛИШИ

Ҳаракатлар	Воситачи белгилар
------------	-------------------

Забардан сўнг	
---------------	--

Зирдан сўнг	
-------------	--

Пишдан сўнг	
-------------	--

Агар ҳамза сўз охирида келса, ҳеч қандай воситачи белгисиз ёзилади. Масалан, имзо – эмзо' , министрлар – вuzаро' , бошланғич – ибтидо' , бўлак – жузв' .

Баъзан бир ёки икки бўғинли ҳамзали сўзларда ҳамза белгиси ёзувда тушиб қолиб, воситачи белги мустақил ҳарф сифатида ўқилиши мумкин.

Масалан,

Бош

фикр

кадр

тарих

деб ўқилади.

Айрим сўзларда агар ҳамза ундошдан сўнг келган бўлса, унинг кетидан қандай унли келишидан қатъий назар, ҳамза йо ҳарфи устига қўйилади. Масалан, масала – мас’алэ – , масъул – мас’ул – .

Баъзи сўзларда воситачи ҳарфларнинг ёзилиши қоидадан мустасно бўлиши ҳам мумкин. Раис – ра’ ис , ўқиш, кироат – қара’ат .

Ҳамзанинг хусусиятлари қуйидагича:

1. Агар ҳамза олдидаги бўғин очиқ бўлса, ҳам ўз олдидаги унли товушга таъсир қилиб, уни чўзиброқ талаффуз этишга ва товушни бир оз тўхтатиш кераклигига ишора қилади. Ҳамзанинг бу таъсири айтарли кучли эмас, шунинг учун сўзни тез талаффуз қилганда, баъзан бутунлай сезилмайди. Масалан, та’кид – талаффузда таъкид, та’сис – талаффузда таасис, мў’мэн – талаффузда мў’мэн.

2. Икки унли орасида ҳеч қандай талаффуз қилинмайди. Масалан: ра’ис – талаффузда раис, му’алләф – талаффузда мўалләф, мў’ассасэ – талаффузда мўассасэ.

3. Агар ҳамза олдидаги товуш ундош бўлса, ҳамза бўғин ажратувчи вазифани бажариб, бўғин орасида кичик пауза қилишга ишора қилади. Масалан: мас’ул – талаффузда мас/ул, жўр’ат – талаффузда жўр/ат, мас’алэ – талаффузда мас/алэ.

4. Агар ҳамзадан кейинги товуш ундош бўлиб, ҳамза сукунли келса, ҳамза жарангли бўғиз товушига яқинлашиб боради. ра’с – бош

Ҳамзали бу сўзни тез талаффуз қилган пайтда ҳамза ўрнига унинг олдидаги товуш чўзиброқ талаффуз қилинаётганлиги сезилади.

5. Сўз охирида ҳамза бутунлай талаффуз қилинмайди. Масалан: эмзо , эбтэдо .

6. Баъзан ҳамза сўз охирида маънони фарқлаш учун ишлатилади. Масалан: жувв’ – қисм, бўлак; жўз—бошқа.

Эски ўзбек ёзувида ҳаракатлар ҳамма вақт қўйилавермайди. Ҳаракатлар шакллари бир хил бўлиб, турлича ўқиладиган арабча ва форсий сўзлардагина қўйилади. Масалан: мулк – бойлик, малак— фаришта.

Араб тилида ҳам ҳаракатлар барча китобларда, жарида ва рўзномаларда қўйилавермайди, фақат Қуръони Каримнинг оятлари, ҳар бир сўз ва жумлалар ҳаракатлар билан таъминланган бўлади. Чунки уни Ислом динидаги турли миллатларга мансуб бўлган мусулмонлар ўқийдилар. Ҳаракатлар сўзларни тўғри ўқиш учун кўрсаткичдир.

Савол ва топшириқлар:

1. Ҳамза белгиси асосан қайси сўзларда қўлланади?
2. Ҳамза белгиси ва айн ҳарфининг яқинлик ва фарқли жиҳатларини тушунтириб беринг.
3. Ҳамза белгиси асосан қайси ҳарфлар устига қўлланади?
4. ҳамзанинг воситачи белгилар билан келишига мисоллар тўпланг.

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

Ro'yxatga olindi
BD-5111200 -3.07
2016- yil "9" 01

Oliv va o'rta maxsus ta'lim
vazirligi

2016- yil "22" 01

**ESKI O'ZBEK YOZUVI VA SHARQ TILLARI
FAN DASTURI**

Bilim sohasi:	100000 – Gumanitar
Ta'lim sohasi:	110000 - Pedagogika
Ta'lim yo'nalishi:	5111200 - O'zbek tili va adabiyoti

Toshkent – 2016

Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligining 2016-yil "22" 01 dagi "26" -sonli buyrug'ining 2 -ilovasi bilan fan dasturi ro'yxati tasdiqlangan.

Fan dasturi Oliy va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi yo'nalishlari bo'yicha O'quv-uslubiy birlashmalar faoliyatini Muvofiqlashtiruvchi Kengashning 2016-yil "9" 01 dagi "1" -sonli bayonnomasi bilan ma'qullangan.

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universitetida ishlab chiqildi va turdosh oliy ta'lim muassasalari bilan kelishildi.

Tuzuvchilar: M.Rahmatova, Nizomiy nomidagi TDPU O'zbek tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
Z.Xidraliyeva, Nizomiy nomidagi TDPU O'zbek tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida o'qituvchisi
D.Saidova, Nizomiy nomidagi TDPU Umumiy tilshunoslik kafedrasida o'qituvchisi
A.G'oziyev, Nizomiy nomidagi TDPU Umumiy tilshunoslik kafedrasida o'qituvchisi

Taqrizchilar: A.Hasanov, Qo'qon DPI dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
D. Mustafoyeva, Nizomiy nomidagi TDPU qoshidagi AL O'zbek tili kafedrasida mudiri

Fan dasturi Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti o'quv-uslubiy kengashida ko'rib chiqilgan va tavsiya qilingan (2015-yil «12» 11 dagi 5 -sonli bayonnomasi).

Kirish

Arab alifbosi asosidagi o'zbek yozuvi qariyb 1000 yil davomida iste'molda bo'lib kelganligi barchaga ma'lum. Bu yozuv milliy qadriyatimiz belgilaridan biridir. Istiqololni kutib olgan "Davlat tili to'g'risidagi qonun"da bu yozuv milliy qadriyatlarimizga aylanib qolganligi o'z ifodasini to'g'ri topgan va uning 16-moddasida eski o'zbek yozuvini o'rganishga davlat ahamiyati berilgan. Bu qonun eski o'zbek yozuvini oliy o'quv yurtlarida, o'rta maxsus o'quv yurtlarida, maktablarda ommaviy ravishda o'qitilishi lozimligini hamda shu sohada mutaxassislar tayyorlash ishiga jiddiy e'tibor berilishini kun tartibiga qo'ydi. Shu qonunning ijrosi sifatida pedagogika oliy ta'lim muassasalarining filologiya, tarix yo'nalishlari o'quv rejalaridan «Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi» kursi o'rin oldi. Bu tadbirlar O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligining 1990-yil 16-apreldagi 122-sonli buyrug'iga asosan amalga oshirildi.

Shuni aytish lozimki, ko'rsatilgan bakalavriat yo'nalishlari namunaviy o'quv rejalarida «Eski o'zbek yozuvi va sharq tillari» kursi soatlari xilma-xil bo'lsa-da, ushbu dasturdagi mazmun ishchi (joriy) o'quv dasturida moslashtirilgan holda rejalashtirilishi lozim bo'ldi.

Bu dastur hozirga qadar e'lon qilingan dasturlardan farqli tomonlarga ega. Ya'ni biz ko'p yillik tajribani hisobga olib harf o'rgatish qismida alifbo tartibini emas, balki bu yozuvni tezroq va osonroq o'rgatish hamda o'rganishni ko'zda tutgan tartibni saqladik.

Dastur mufradot, murakkabot, imlo, eski o'zbek yozuvi bilan bog'liq boshqa masalalarni, matnni izohli o'qish, matnshunoslik va manbashunoslikni ham o'z ichiga oladi.

Eski o'zbek yozuvi matnlari to XX asrning 20-yillariga qadar bo'lgan katta davrda asosan qo'lyozmalardan iborat bo'lganligi barchaga ma'lum, talabalar tomonidan qo'lyozmalarni erkin o'qib keta olishni ta'minlash maqsadida bu kurs yakunida talaba yakka tartibda mustaqil ish bajarishi albatta shart.

Fanning maqsadi va vazifalari

Fanni o'qitishdan maqsad - talabalarga eski o'zbek yozuvining asosiy xususiyatlari bo'yicha atroflicha bilim berish, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishdan iborat.

Fanning vazifasi - eski o'zbek yozuvi va harfiy san'atlar munosabatini chuqur his qilish, harflarning yozilish sirlarini, eski o'zbek tilidagi fors va arab tili xususiyatlarini farqlay olish, eski o'zbek tilining imloviy xususiyatlarini to'la egallash, hozirgi davrdagi eski o'zbek yozuvida e'lon qilinayotgan matnlarning imlo va tinish belgilari tizimini o'zlashtirishdan iborat.

Fan bo'yicha talabalarning bilim, ko'nikma va malakasiga qo'yiladigan talablar:

- eski o'zbek yozuvi, o'zbek yozma manbalari;
- yozuv turlari, yozuv bilan bog'liq hisob turlari;

- o'zbek kitobchiligi va matbaachiligi tarixi, matnshunoslik va manbashunoslik;
- arab-fors yozuvi va undagi harflar hamda ularning yozuvdagi xususiyatlari. Arab va fors tili fonetikasi, leksikasi, morfologiyasi va sintaksisi;
- o'zlashma izofalar (sodda so'z birikmasi) va izofa zanjiri (murakkab so'z birikmasi). Arab va fors tilidagi gap bo'laklari (ega, kesim, aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol) haqida *bilimga*;
- arab yozuvi asosidagi eski o'zbek yozuvi alifbosini;
- eski o'zbek yozuvining o'ziga xos xususiyatlarini mukammal egallashni;
- yil hisobi, hijriy yil turlari va oy nomlarini;
- arab va fors tillarining tarixiy taraqqiyot bosqichlari, fonetikasi va yozuvini;
- arab tilida bo'g'inlar. «Hamza» belgisi;
- eski o'zbek tiliga arab va fors tillaridan o'zlashgan so'z va iboralarning asosiy grafik, semantik, leksik, morfologik va sintaktik xususiyatlari va ularning qiyosiy tahlilini;
- arab va fors tillarining sintaktik qurilishi va uning yozma manbalar tiliga ta'siri masalalarini bilish *ko'nikmasiga* ;
- eski o'zbek yozuvining asosiy xususiyatlarini egallash va uni amalda qo'llay olish;
- arab-fors, turkiy yozuv harflari asosidagi matnlarni yozish va o'qish;
- eski o'zbek tilidagi fors va arab tilidan o'zlashgan so'zlarning xususiyatlarini farqlay olish;
- matnlarni sharhlab o'qish *malakasiga ega bo'lishi kerak.*

Fanning o'quv rejadagi boshqa fanlar bilan o'zaro bog'liqligi va uslubiy jihatdan uzviy ketma-ketligi

“Eski o'zbek yozuvi va sharq tillari” fani boshqa fanlar, xususan, “O'zbek tili tarixi”, “O'zbek adabiyoti tarixi” fanlarining o'qitilishiga tayyorgarlik fan vazifasini bajaradi.

Fanning ta'limdagi o'rni

«Eski o'zbek yozuvi va sharq tillari» fani “O'zbek tili va adabiyoti” bakalavriat ta'lim yo'nalishlarida asosiy fan hisoblanadi hamda o'zbek xalqining o'tmishi merosi va ma'naviyatini asl nusxalarda tanishish imkoniyatini yaratadi.

Fanni o'qitishda foydalaniladigan zamonaviy axborot va pedagogik texnologiyalar

Eski o'zbek yozuvini o'rganishda illyustrativ metoddan va klaster metodidan unumli foydalaniladi. Kompyuter xotirasidagi alifbo bilan tanishtiriladi.

Asosiy qism
I Bo'lim. Eski o'zbek tili va yozuvi

Laboratoriya mashg'ulotlarini tashkil etish bo'yicha
ko'rsatma va tavsiyalar

Mashg'ulotlarda talabalar fan haqidagi bilim va ko'nikmalarni matnlar o'qish, u yoki bu tilda mashqlar bajarish, grammatik tahlillar qilish orqali mustahkamlab boradi. Mashg'ulotlarning muayyan rejasi, adabiyotlar ro'yxati talabalarga taqdim etiladi. Rejada ko'rsatilgan mavzularni darslik yoki o'quv qo'llanma hamda ilmiy adabiyotlarga tayanib o'rganish tavsiya etiladi.

Laboratoriya mashg'ulotlarining mazmuni

Alif harfi, munfasil harf ekanligi, uning o'zbek tilidagi **a, o** unillarini ifoda qilishi. Maddli alif haqida tushuncha. **Be, pe, se, te** harflari. Ularning muttasil harf ekanligi, bu harflar uchun bir shakl asos qilib olinishi, satr osti va satr usti nuqtalari bilan farqlanishi, ularning yozilishi. **Be, pe, se, te** harflarining alif harfi bilan qo'shib yozilishini mashq qilish.

Yoy harfi, uning «yo» harfi deb ham nomlanishi, muttasil harf ekanligi. **Yoy** harfining so'z boshida va o'rtasida shaklan **be, pe, se, te** harflariga o'xshash ekanligi va satr osti ikki nuqtasi bilan ulardan farqlanishi, qo'l yozma asarlaridagi uning yozilishi xususiyatlari. So'z boshda «y» undoshini bildirishi, so'z o'rtasida va oxirida «i» va «e (e)» unillarini ifoda qilishi.

Yoyning alif hamda **be, pe, se, te** harflari bilan qo'shib yozilishini mashq qilish.

Jim, chim, xe, hoyi hutti harflari, ularning muttasil harf ekanligi. **Jim** harfi o'zbek tilida qorishiq portlovchi «j» (**dj**) undoshini, **chim** esa «ch» undoshini anglatishi, **hoyi hutti** arab tilidan kirgan so'zlarda qo'llanishi. **Jim, chim, xe, hoyi hutti** harflarining **yoy, alif** harflari bilan qo'shib yozilishini mashq qilish, **alif, be, pe, se, te, yoy, jim, chim, xe, hoyi, hutti** harflari ishtirok etgan so'zlarni yozish.

Dol, zol harflari, munfasil harf ekanligi, **zol** harfi arabcha so'zlarda qo'llanishi.

Be, yoy harflarining **dol, zol** harflariga qo'shib yozilishini mashq qilish. **Dol, zol** harflari ishtirok etgan so'zlarni yozish.

Re, ze, je harflari, ularning munfasil harf ekanligi, **je** harfining sirg'aluvchi undoshni ifodalashi va artikulyatsion usuli jihatidan **jim** harfi ifodalagan tovushdan farq qilishi.

yoy harfini **re, ze, je** harflariga qo'shib yozish. Yuqorida tanishib chiqilgan harflar ishtirok etgan so'zlarning yozilishini mashq qilish.

Sin, shin harflari, ularning muttasil harf ekanligi, qo'lyozma asarlardagi ularning yozilishi xususiyatlari. Yuqorida ko'rilgan harflar bilan **sin, shin** harflarining qo'shib yozilgan so'zlarni mashq qilish.

Vov harfi, uning munfasil harf ekanligi. So'z boshida va bo'g'in boshida «v» (**lab-tish ba'zan lab-lab**) undoshini ifoda qilishi. So'z o'rtasida va oxirida «u, o'»

unlilarini hamda lab-lab «v» undoshini ifoda qilishi. **Vov** harfining boshqa harflarga qo'shilish imkoniyatlarini yuqoridagi harflar ishtirokida mashq qilish.

Kof, gof harflari, ularning muttasil harf ekanligi. **Kof** harfi «k» undoshini ifoda etishi, arab alifbosiga **gof** forslar tomonidan kiritilganligi. Uzbek yozma yodgorliklarining aksariyatida **gof** harfining qo'llanmasligi, **kof** harfi ayni o'rinda **gof** harfining vazifasini bajarishi.

Kof, gof harflarining turli o'rinlarda qo'llanishini yozib mashq qilish hamda bu harflar ishtirok etgan (yuqorida ko'rilgan harflar bilan birgalikda) so'zlarni yozish.

Lom harfi, uning muttasil harf ekanligi va «m» undoshini ifoda qilishi.

Mim harfi, uning muttasil harf ekanligi va «m» undoshini ifoda qilishi.

Nun harfi, uning muttasil harf ekanligi va «n» undoshini ifoda qilishi.

Lom, mim, nun harflarining yozilish xususiyatlarini mashq qilish va ular ishtirokida so'zlar yozish.

Sod, zod harflari, ularning muttasil harf ekanligi, arab tilidan o'zlashgan so'zlardagina uchrashi, o'zbek tilida «s» va «z» undoshlariga muvofiq kelishi.

Sod va zod harflarining yozilish xususiyatlarini mashq qilish va shu harflar ishtirok etgan so'zlarni yozish.

Itqi, izg'i harflari. Ularning **to, zo** harflari deb ham yuritilishi, muttasil harf ekanligi, arab tilidan o'zlashgan so'zlardagina uchrashi, o'zbek tilidagi «t», «z» undoshlariga muvofiq kelishi.

Itqi, izg'i harflarining yozilish xususiyatlarini mashq qilish va ular ishtirokida so'zlar yozish.

Fe va qof harflari, ularning muttasil harf ekanligi, **fe** harfining «f» undoshini ifoda qilishi. «Devoni lug'atit turk», «Xisrav va Shirin» kabi asarlarda **fe** harfining uch nuqta bilan qo'llanishi va u lab-lab «v» tovushini ifoda qilishi, ba'zan **fe** harfining o'zi ham lab-lab «v» undoshini ifodalaganligi.

Fe va qof harflarining yozilish xususiyatlarini mashq qilish va ular ishtirokida so'zlar yozish. **Fe** undoshining lab-lab «v» tovushini ifodalagan o'rinlariga ham yuqoridagi kabi asarlardan misollar keltirish.

Hoyi havvaz harfi, uning muttasil harf ekanligi. Bu harfining «h» «a» tovushlarini ifoda qilishi, qo'lyozmalarda turli shakllarga ega bo'lishi. Hoyi havvaz harfining yozilishi xususiyatlarini mashq qilish, uning qo'lyozmalarda uchraydigan o'ziga xos variantlarini o'zlashtirish.

Ayn va g'ayn harflari, ularning muttasil harf ekanligi, **g'ayn** harfi «g'» undoshini ifoda etishi, **ayn** faqat arab tilidan kirgan so'zlarda qo'llanishi va eski o'zbek tilida (xususan, Alisher Navoiy davri tilida) arab tilidagidek bo'g'iz undoshini anglatganligi, uning kasralik, fathalik, dammalik va sukunlik bo'lishi, hozirgi o'zbek tilida bu bo'g'iz undoshi turli unli tovushlar bilan transliteratsiya qilinishi va o'qilishi yoki umuman talaffuz qilinmasligi. **Ayn va g'ayn** harflarining yozilishi xususiyatlarini mashq qilish va ular ishtirokida so'zlar yozish. **Ayn** harfining «u», «o'», «b», «e (e)», «a» unlilari kabi o'qiladigan o'rinlariga alohida-alohida misollar yozish.

Harfiy birikmalar

Fanning nazariy-amaliy mashg'ulotlari mazmuni

Alif yo (y). So'z boshida qo'llanishi, uning «e», «i» unlisini ifoda qilishi, forscha, ba'zan turkiy so'zlarda «yo» harfining yozilmaslik an'analari yoki harakat bilan berilishi.

Alifu vov. So'z boshida qo'llanishi, uning «u», «o» unlisini ifoda qilishi. Arabcha, forscha ba'zan turkiy so'zlarda vov harfining yozilmaslik an'analari yoki harakat bilan berilishi.

Vovu alif. So'z o'rtasida, so'z oxirida u unlisining cho'ziq talaffuz qilinishini bildirishi, «o» unlisi kabi o'qilishi.

Nunu kof. So'z o'rtasida va oxirida qo'llanishi, hozirgi o'zbek tilidagidek «ng» tovushini ifoda qilishi.

Eski o'zbek matnlaridan yuqoridagi harfiy birikmalar ishlatilgan so'zlarni topib, lug'at tuzish.

Harfiy qo'shilmalar (ligaturalar). Eski o'zbek tili yodgorliklarida harflarni qo'shib yozish san'atining mavjudligi. Ulardan, ayniqsa, nasta'liq yozuvida keng foydalanilganligi.

Lomu alif, kofu alif, uning goflik varianti, **kofu lom,** uning goflik varianti, **kofu lom alif** ligaturasi, **hoi havvazu alif, lom mimu alif, te-vu mimu alif.** Matnlardan yuqoridagi ligaturalar ishtirok etgan so'zlarni topib, uning yozilishini mashq qilish.

Harakatlar

Madd(a). Satr ustki belgisi ekanligi, alifning «o» yoki «a» o'qilishini bildiruvchi harakat ekanligi.

Fatha . Uning forscha **zabar** deb ham nomlanishi, satr usti harakat belgisi ekanligi, fatha qo'yilgan undoshdan so'nggi unli «a» o'qilishi.

Kasra. Uning forscha **zer** deb ham nomlanishi, satr osti harakat belgisi ekanligi, kasra qo'yilgan harfdan so'ng «i», «e» (e) o'qilishi.

Damma (zamma), uning forscha **pehsh,** turkiy **utur** deb ham yuritilishi, satr usti harakat belgisi ekanligi, bu belgi qo'yilgan harfdan so'ng **u, o'** unlisining o'qilishini ta'minlashi yoki **vov** ustiga qo'yilgan damma uning **u** yoki **o'** unlisi mavqaida kelganligini bildirishi.

Sukun. Satr usti belgisi ekanligi, undosh tovushni bildiruvchi harf ustiga qo'yilishi va ayni o'rinda uning yopiq bo'g'inni bildirishi hamda **yoy, vov** harflari ustiga qo'yilishi o'sha harflarning undosh o'qilishini ta'minlashi, ba'zan «Qur'on» matnlarida alif ustiga ham qo'yilishi va shu unlining kesib, qisqa o'qilishini bildirishi.

Tashdid. Satr usti belgisi ekanligi, uning cho'ziq (yoki ikkilangan) undosh tovushni ifoda qilishi. Kasrali tashdid, fathali tashdid, dammali tashdid haqida tushuncha.

Tanvin. Uning alif harfi ustiga va ostiga qo'yilishi, **fathali tanvin, kasrali tanvin va dammali tanvin** haqida tushuncha. Tanvinli so'zlarning o'zbek tilida ravish turkumiga o'tishi.

Hamza. Satr usti belgisi ekanligi, uning eski o'zbek tilidagi amal qilish o'rnlari, ya'ni unli va undosh tovushlarni ajratib o'qishni, ikki unli tovushning

qo'shilib ketmasligini ta'minlash, izofa, yoye ishorat, yoye vahdat belgisi sifatida xizmat qilishi.

Vasla. Uning arab tilidan o'zlashgan so'zlarda (birikmalarda) qo'llanishi va aniqlik shaklini bildiruvchi **al** old ko'makchisining mavjudligini ko'rsatishi.

Raqamlar

Raqamlar tarixi haqida qisqacha ma'lumot. Eski o'zbek yozuvida qo'llangan raqamlarning yozilishi xususiyatlari, murakkab sonlarni ifodalash usullari.

Imlo va tinish belgilar

Ayrim harflar imlosi. «**Harf**» terminining ham harfni, ham tovushni ifoda qilishi va hozirgi o'zbek tilida faqat uning grafik ifodanigina bildirishi, **lafz** termini so'zning tovush jihati ekanligi. Malfuz harakat, alifi g'ayri malfuz, alifi maqsura, alifi fatha, hoyi g'ayri malfuz, vovi damma, yoyi kasra, to-i marbuta.

Qo'shimcha (affikslar) imlosi. Turkiy (o'zbekcha) qo'shimchalarda unli tovushlarni bildiruvchi **alif, vov, yoy** harflarining doim yozilib kelganligi, bundan mustasno quyidagi o'rinlarda qayd qilinishi: **-ki** yuklama (ba'zan bog'lovchi)sida **hoyi havvaz**, jo'nalish kelishiginin **-ga, -qa** til orqa variantida alif bilan barobar hoyi havvazning ishlatilishi, uning (**hoyi havvazning**) qo'llanishi XIX asrning ikkinchi yarmida yanada kuchayishi.

Bo'g'in ko'chirish. Bo'g'in ko'chirish tushunchasi va qoidalarining keyingi davrda paydo bo'lganligi, xattotlik san'atida oldingi satrga sig'may qolgan so'zlarning ayrim bo'g'in va harflari ustalik bilan satr ustiga yozilishi.

Forsiy izofa imlosi. Forsiy izofaning tabiati haqida qisqacha ma'lumot, uning o'ziga xos tartibga ega bo'lishi, undosh bilan tugagan so'zlar zerlik bo'lishi, zer harakatining yozuvda aksariyat hollarda qo'llanmasligi, forsiy izofalarda **yoy** harfi va **hamza** belgisi uning ko'rsatkichi sifatida qo'llanishi.

Matndan forsiy izofalarni ajratib olish va yozish.

Arabiy izofa imlosi. Arabiy izofa tushunchasining nisbiyligi, aniqlik ko'rsatkichi (artikli)ning izofa ko'rsatkichi sifatida qo'llanishi, aniqlovchi-aniqlanmishning yozilishi va talaffuzidagi o'ziga xos tomonlari. Oy harflari va quyosh harflari, quyosh harflarining idg'om (assimilyatsiyaga) uchrashi. Matndan arabiy izofalarni ajratib olish va ularning talaffuzini mashq qilish.

Milodiy va hijriy yil hisoblari haqida ma'lumot berish. Milodiy yilni hijriyga, hijriy yilni milodiyga aylantirish usullarini tushuntirish.

Muchal va muchal oylari haqida axborot berish. Hamal, savr, javzo, saraton kabi burjlar to'g'risida talabalarda tasavvur uyg'otish.

Abjad hisobi va harflarning qaysi raqamlarni anglatishi haqida ma'lumotlar berish.

Abjad hisobi bilan bog'liq harfiy san'atlar: tarix, muammo, tuyuq, tajnis, topishmoq, chiston. Harfiy san'atda abjad hisobining o'rni va ahamiyati haqida ma'lumot berish.

Isloh qilingan eski o'zbek yozuvi va uning imlosi. Arab grafikasi asosidagi eski o'zbek yozuvining isloh qilinishi tarixi, uning «Chig'atoy gurungi» tashkiloti tomonidan amalga oshirilishi, yutuq va kachiliklari. Unli tovushlarni

ifoda qiluvchi harflar, undosh tovushlarni ifoda qiluvchi harflar, arab soʻzlaridagi undosh harflar taqdiri, harakatlar taqdiri, raqamlar islohi.

20-yillar matbuoti matnlarini oʻqish va koʻchirib yozish.

Eski oʻzbek yozuvida nashr qilinayotgan hozirgi oʻzbek matbuoti tilining imlo xususiyatlari. Eski oʻzbek yozuvida nashr qilinayotgan matbuotlar, ularda oʻzbekcha (turkiy) soʻzlar va qoʻshimchalar imlosi, forscha-tojikcha va arabcha soʻzlar imlosi, ular imlosida amal qilinayotgan tamoyillar (prinsiplar), matbuot tilining savodxonligi.

Eski oʻzbek tilida tinish belgilari. Tinish belgilarining XIX asrning 2-yarmida oʻzbek matnlarida qoʻllana boshlashi, ungacha, yaʼni qadimgi turkiy va eski oʻzbek tilida tinish belgilari emas, ajratish belgilarining qoʻllanganligi. Eski oʻzbek yozuvida qoʻllanadigan tinish belgilari va ularning yozilishi.

«Turkiston viloyatining gazetasi» va 20-yillar matbuoti matnlaridagi tinish belgilarining qoʻllanishini tahlil qilish.

Klassik ijodkorlar asarlaridan namunalar oʻqish (asl nusxa, tosh bosma, faksimil, fotonusxa, nastaʼliq xatida terilgan elektron matnlar).

II Boʻlim. Sharq tillari

Fors tili haqida tushuncha

Sharq tillari (Fors tili). Fanning maqsadi va vazifalari. Fors tilini pedagogika oliy taʼlim muassasalarining Oʻzbek tili va adabiyoti, Tarix oʻqitish metodikasi taʼlim yoʻnalishlarida Sharq tillari (Fors tili) ni oʻqitish va oʻrganishining ahamiyati.

Sharq tillari (Fors tili) haqida qisqacha tarixiy maʼlumot. Uning qardosh Eroniy tillar bilan birga Hind-Yevropa tillari oilasiga mansubligi. Fors tilining Oʻrta Osiyo va Sharq xalqlari adabiyoti tarixidagi roli va oʻrni. Yangi fors tilining *forsiy*, *forsi-ye dariy* va *dariy* tili deb yuritilishi, yangi fors tilining arab soʻzlari va iboralari bilan boyishi. IX asrda Somoniylar davlati vujudga kelgach, fors tilining davlat tiliga aylanishi. Shu kunga qadar oʻzbek adabiyoti, ayniqsa, sheʼriyatda forsiy soʻzlarning qoʻllanishi va bu tilda oʻzbek adabiyoti hamda tarixiga oid juda boy yozma adabiy meros mavjudligi. Oʻzbek tili va adabiyoti tarixi va tarix fani hamda unga oid manbalarni oʻrganish, ular ustida ilmiy tadqiqot ishlari olib borish uchun fors tilini oʻrganish va uni bilishning ahamiyati.

Oʻzbek tili lugʻat boyligida forscha soʻzlar, soz birikmalari va soʻz yasovchi elementlar, ularning oʻzbek tili lugʻat tarkibining boyib borishidagi ahamiyati.

Fonetika

Fonetika haqida umumiy tushuncha. Oʻzbek va fors tillaridagi tovushlar oʻxshashligi. Tovush, harf va transkripsiya. Fors tili tushunchalari uchun qabul qilingan ilmiy transkripsiya. Fors tili tovushlarining oʻzbek tilida transkripsiya orqali berilishi.

Fors tili tovushlarining klassifikatsiyasi.

Fors tilida unlilar tizimi, transkripsion va transliteratsion xususiyatlari, unlilar miqdori, akkustik-artikulyatsion xususiyatlari, fonetik va fonematik xossalari.

Diftonglar. Fors tilidan kirgan diftongli soʻzlarning oʻzbek tilidagi talaffuzi.

Undosh fonemalar. Ularning talaffuzi. Tovushlarning artikulyatsion-akkustik tavsifi. N(M) undoshining fors tilida divergentsiyaga uchrashi.

Bo'g'inlarning cho'ziq va qisqa bo'g'inlarga bo'linishi. Klassik va poetik asarlarni o'qish va o'rganishda bo'g'inning roli.

Urg'u. Fors tilida urg'uning ahamiyati. Fors so'zlarida urg'uning so'z oxirida bo'lishi. Ba'zi bir, ikki bo'g'inli fors so'zlarida urg'uning birinchi bo'g'inga tushishi.

Grafika

Grafika haqida ma'lumot. O'zbek va fors tillarining yozuvdagi farqlari. Fors yozuvi uchun arab-fors alifbosining qabul qilinishi. Arab fonetik sistemasiga moslashgan arab alifbosining fors tovushi sistemasiga mos emasligi. Fors tili tovushlarini aks ettiruvchi to'rt harf arab alifbosi sistemasiga qo'shilib, arab-fors alifbosini tashkil etishi.

Arab-fors alifbosida har bir harfning so'zdagi o'rniga qarab turli shaklda kelishi. Ko'p harflar bir xil shaklga ega bo'lib, ularning ostiga yoki ustiga qo'yiladigan nuqtalar soniga qarab bir-biridan farqlanishi.

Arab-fors yozuvining sahifadagi bitiklar o'ngdan chapga qarab yozilishi va o'qilishi. Bosma asarlar va qo'lyozma asarlar haqida ma'lumot. Arab-fors yozuvida bosh harflarning bo'lmasligi.

Yozuvda qisqa unilarning ifodalanishi. Harakatlar (diakritik belgilar) haqida qisqacha ma'lumot. Harakatlarning yozilishi va ishlatilish o'rinlari. Harakat orqali ifodalangan unlilar:

- a) *Zabar*, yozilishi va talaffuzi,
- b) *Zir*, yozilishi va talaffuzi,
- v) *Pish*, yozilishi va talaffuzi.

Yozuvda cho'ziq unilarning ifodalanishi. Cho'ziq unilarni ifodalovchi harflar va ularning ishlatilish o'rinlari. Cho'ziq unilarning so'z boshida yozilishi. «*Madd*» va uning ifodalanishi.

«*Hamza*» belgisi va uning yozilishi. «*Hamza*»ning fors tilida ishlatilish hollari.

«*Tashdid*» belgisi. Uning yozilishi, vazifasi va ishlatilishi.

«*Tanvin*» belgisi. Uning yozilishi va ishlatilishi. Fors va o'zbek tillariga o'zlashgan arabiy tanvinli so'zlarning ishlatilish hollari va morfologik xususiyatlari.

«*Vasla*» belgisi. Uning yozilishi va ishlatilishi.

O'zbek tiliga xos bo'lmagan forsiy diftonglarning ifodalanishi.

Morfologiya

Ot

O'zbek va fors tillaridagi otlar haqida qiyosiy ma'lumot. O'zbek va fors tillaridagi otlarda son kategoriyasi va ularning o'xshash hamda farqli tomonlari. Ularning imlo qoidalari.

Otlarda birlik va noaniqlikning ifodalanishi. «*yo-ye vahdat*» («birlik yo»si) va uning imlosi. O'zbek klassik matnlarida «yo-ye vahdat» va «yo-ye nakare»lar va ularning tahlili.

O'zbek va fors tillaridagi egalik kategoriyasi. Egalik qo'shimchalari. Egalikning kishilik olmoshlari orqali ifodalanishi.

O'zbek tilida arabiy va forsiy ko'plik shaklining qo'llanilishi. O'zbek tiliga o'zlashgan siniq va to'g'ri ko'pliklar.

O'zbek tiliga o'zlashgan fors tilida otlarning yasalishi va ot yasovchi qo'shimchalar.

Eston, don, gar, kor, bon, chi, esh, zor, ak, sor, kash, kade, goh, gax, lox, e, gor, boz va *ok* affixlari. Morfologik va sintaktik yo'l bilan ot yasash.

Sifat

O'zbek va fors tillaridagi sifat haqida qiyosiy ma'lumot. Asliy va nisbiy sifatlar. Sifatlarning yasalishi. «yo-yi nisbat»lar, uning talaffuzi va imlosi. Sifatlarning yasalishi va mahsuldor sifat yasovchi qo'shimchalar.

O'zbek va fors tillaridagi sifat darajalari va ularning o'xshash va farqli jihatlari. Oddiy daraja, qiyosiy daraja. Sifat darajalarining yasalishi. Ikki predmetni analitik yo'l bilan qiyoslash.

Olmosh

O'zbek va fors tillaridagi olmoshlar haqida qiyosiy ma'lumot. Olmoshlarning turlari: a) kishilik olmoshlari, b) o'zlik olmoshlari «xo'd» va «xesh», v) ko'rsatish olmoshlari.

O'zbek va fors tillaridagi ko'rsatish olmoshlari. «In» va «on» hamda ularning ishlatilishi.

O'zbek va fors tillaridagi belgilash olmoshari: «Hame» belgilash olmoshlarining izofali va izofasiz o'qilishi.

O'zbek va fors tillaridagi bo'lishsizlik olmoshlari.

O'zbek va fors tillaridagi gumon olmoshlari va ularning yasalishi.

O'zbek va fors tillaridagi so'roq olmoshlari va ularning ishlatilishi.

Son

O'zbek va fors tillaridagi Son haqida qiyosiy ma'lumot. O'zbek va fors tillaridagi miqdor va tartib sonlar va ularning yasalishi, yozilishi va talaffuzi. Raqamlar.

Tartib sonlarning prepozitiv va postpozitiv holatda kelishi.

Fe'l

O'zbek va fors tillaridagi fe'l haqida qiyosiy ma'lumot. Fe'llarning noaniq (infinitiv) shakli.

Fe'llarning o'zaklari: o'tgan zamon va hozirgi zamon o'zagi. O'tgan zamon fe'l o'zagining hosil qilinishi va ularning o'zbek tili bilan farqli tomonlari.

O'tgan zamon aniq fe'lining yasalishi va tuslanishi.

Sodda fe'llar. Prefiksli fe'llar. Qo'shma fe'llar. Ularning tuzilishi va tuslanishi. Ko'makchi fe'llar va ularning qo'shma fe'l tarkibida bajaradigan vazifalari. «Yo-ye estemrori» va uning ishlatilishi. O'zbek tiliga xos bo'lmagan prefiksli fe'llarning xususiyatlari.

O'zbek tiliga xos bo'lmagan fors tilidagi hozirgi zamon fe'l negizining hosil bo'lishi va tuslanishi. *Doshtan* fe'lining xususiyatlari va uning hozirgi zamon formalari. O'zbek tilida *doshtan* fe'lining qo'llanilishi.

O'zbek va fors tillaridagi buyruq fe'llarini qiyoslash va ular haqida ma'lumot. Buyruq fe'lining yasalishi. Buyruq fe'lining bo'lishsiz formasi.

O'zbek va fors tillaridagi shart-istak mayli va ularni qiyosiy tushuntirish. "Aorist" haqida ma'lumot. Aoristning yasalishi va tuslanishi. Aoristning fors tilida ishlatilish hollari.

O'zbek tilida modal fe'llarning mavjud emasligi. Fors tilidagi modal fe'llar va ularning xususiyatlari. *Xostan, tavonestan, boyestan* modal fe'llari va ular orqali ifodalanadigan ma'nolar. Modal so'zlar va ularning ishlatilishi.

O'zbek va fors tillaridagi uzoq o'tgan zamon fe'lining yasalishi va tuslanishi.

Fe'llarda aniq va majhul daraja va uning yasalishi. Qo'shma fe'llarda majhul darajaning yasalishi.

Ravish

O'zbek va fors tillaridagi ravish haqida umumiy ma'lumot va ularni qiyoslash.

Ravishning ma'no turlari. Ravishning yasalishi va mahsuldor ravish qo'shimchalari.

O'zbek va fors tillaridagi ravishdosh.

O'zbek va fors tillaridagi sifatdosh haqida ma'lumot. O'tgan zamon sifatdoshi. O'zbek tiliga o'zlashgan o'tgan zamon sifatdoshining otlashgan shakllari.

O'zbek tiliga o'zlashgan hozirgi zamon sifatdosh shakllari. Hozirgi zamon sifatdoshi va uning yasalishi hamda imlo qoidalari. O'zbek tiliga o'zlashgan *-ande* affiksi bilan yasalgan sifatdoshlar. O'zbek tiliga o'zlashgan *-o* affiksi bilan yasalgan sifatdoshlar. O'zbek tiliga o'zlashgan *-on* affiksi bilan yasalgan sifatdoshlar.

Ko'makchi

O'zbek va fors tillaridagi ko'makchilar haqida ma'lumot.

Fors tilidagi predlog (old qo'shimcha) va ko'makchilarni o'zbek tili bilan qiyoslash.

Ularning gapdagi sintaktik funksiyalari.

Bog'lovchi

O'zbek va fors tillaridagi bog'lovchi haqida umumiy ma'lumot. Bog'lovchilarning vazifalari, ularning qo'llanish o'rinlari va sintaktik vazifalariga ko'ra turlari:

- a) biriktiruvchi bog'lovchilar,
- b) zidlovchi bog'lovchilar,
- v) ayiruvchi bog'lovchilar

Yuklama

O'zbek va fors tillaridagi yuklama haqida umumiy ma'lumot. Yuklamaning turlari:

- a) ta'kid yuklamalari
- b) so'roq yuklamalari
- v) inkor yuklamalari.

Sintaksis. Izofa

O'zbek tiliga o'zlashgan forsiy izofalar. Izofa haqida ma'lumot. Izofaning qo'llanish hollari. Izofali birikmada so'z tartibi. Izofaning yozuvda ifodalanishi. Izofa zanjiri va undagi so'z tartibi.

O'zbek tilida forsiy izofaning ishlatilishi.

Gapning mazmuniga ko'ra turlari:

a) darak gap; b) so'roq gap; v) undov gap.

Gapda so'zlarning bog'lanishi va tartibi. Moslashuv, boshqaruv va bitishuv.

O'zbek va fors tillaridagi gap bo'laklari haqida umumiy ma'lumot.

Gapning bosh va ikkinchi darajali bo'laklari. O'zbek va fors tillaridagi ot kesim va fe'l kesim. Ega bilan kesimning shaxs va sonda moslashuvi.

To'ldiruvchi va uning ifodalanishi. Vositali va vositasiz to'ldiruvchi. Vositasiz to'ldiruvchining belgisi va belgisiz qo'llanilishi.

Aniqlovchi va uning ifodalanishi. Fors tilidagi ergash gaplar va uning o'zbek tilidagi ergash gaplardan farqi. O'zbek tiliga o'zlashgan forsiy qolipdagi gaplar.

Qo'shma gap haqida umumiy ma'lumot. Bog'langan qo'shma gap.

1) bog'langan qo'shma gap haqida ma'lumot.

2) bog'langan qo'shma gapda bog'lovchilar.

a) biriktiruvchi bog'lovchilar.

b) ayiruvchi bog'lovchilar.

Ergashgan qo'shma gap.

1) ergashgan qo'shma gapning tuzilishi.

2) bosh gap va ergash gap. Ergash gapning bosh gapga bog'lanish turlari. Ergash gapning turlari. O'zbek va fors tillaridagi gaplarda so'z tartibi va ularning o'xshash hamda farqli tomonlari.

1) to'ldiruvchi ergash- gap;

2) maqsad ergash gap;

Arab tili haqida tushuncha

Mashg'ulotlarda talabalar arab tili haqidagi bilim va ko'nikmalarni eski o'zbek tilidagi matnlarni o'qish, ularda mavjud bo'lgan arabiy so'zlarni arab tili grammatikasi nuqtai nazaridan tahlil qilib, ularning sintaktik va semantik xususiyatlarini o'rganib boradi. Mashg'ulotlarning rejasi, adabiyotlar ro'yxati talabalarga taqdim etiladi. Rejada ko'rsatilgan mavzularni darslik yoki o'quv qo'llanma hamda ilmiy adabiyotlarga tayanib o'rganish tavsiya etiladi.

Fonetika va yozuv

Tavsiya etiladigan mashg'ulot mavzulari va ularning mazmuni: arab tilida tovushlar tizimi, ularning yozuvdagi ifodasi, undosh fonemalar, emfatik va bo'g'iz tovushlarning o'ziga xos talaffuz qoidalari, undoshlarning ikkilanishi, o'zbek va arab tillari fonetikasidagi farqli jihatlar.

Arab tilida unlilar

Qisqa va cho'ziq unli fonemalar, qisqa unlilarning yozuvda ifodalanishi, unli fonemalarning fonetik tavsifi, lablangan unlilar, qisqa va cho'ziq unlilarning transkripsiyada ifodalanishi, arab tilidagi (av), (ay) diftonglari, ularning yozuvda berilishi, arab tili unlilarining o'zbek tilida mavjud unlilardan tubdan farq qilishi.

Morfologiya. Arab tilida soʻz, soʻz oʻzagi

Arab tilida soʻz tuzilishi, uch va toʻrt undoshli soʻzlar, soʻz oʻzagidan morfologik vositalar yordamida soʻz yasash, affikslar, profikslar, suffikslar, ichki fleksiya haqida.

Soʻz turkumlari

Arab tilidagi uch asosiy morfologik guruh – ism, feʼl va harf haqida maʼlumot, ismga ot, sifat, son, olmosh, sifatdosh va masdarlarning kirishi, feʼl guruhiga feʼl zamonlari, nisbatlari, masdarlari va sifatdosh shakllarining kirishi, harf soʻz turkumiga kiruvchi yordamchi soʻzlar, koʻmakchilar, bogʻlovchilar, yuklama va undalmalar haqida.

Ot. Jins kategoriyasi

Oʻzbek adabiy tili leksik qatlamidagi arabiy oʻzlashmalar – otlar haqida maʼlumot berish, arab tilidagi otlarning oʻzbek adabiy tilidan farqli oʻlaroq jins kategoriyasiga ega ekanligi, muzakkar va muannas jinslarning mavjudligi, oʻzbek tiliga oʻzlashgan muannas jinsdagi otlarning grammatik belgisi boʻlgan tamarbutaning oʻzbek tilida tushib qolishi va bu kabi oʻzlashmalarning keng qoʻllanilishi.

Kelishiklar

Arab tilida uchta kelishikning mavjudligi, ularning oʻzbek tilidan miqdor va shakl jihatidan farqlanishi, kelishik qoʻshimchalarining maxsus belgilar bilan ifodalanishi, Bosh kelishik, uning semantik va sintaktik xususiyatlari, Qaratqich kelishigi, uning izofa tarkibida va koʻmakchidan soʻng qoʻllanishi, arab tilidan oʻzlashgan Tushum kelishigida kelgan soʻzlarning oʻzbek tilida ravish soʻz turkumi sifatida qoʻllanilishi.

Holat kategoriyasi

Arab tilida aniqlik va noaniqlik holatlari, holat kategoriyasining oʻzbek tilida mavjud emasligi, “-al” aniqlik artikli, oʻzbek tilida «ab» bilan kelgan arabiy oʻzlashmalarning qoʻllanishi, eski oʻzbek tilidagi manbalarda “al” aniqlik artikli bilan kelgan soʻzlarning grammatik xususiyatlari.

Olmoshlar

Arab tilida olmoshlar, ularning vazifalari va turlari, kishilik, koʻrsatish, birikma, soʻroq, nisbiy va ajratuvchi olmoshlar, kishilik olmoshlarining shaxslar oʻrniga qoʻllanilishi, ularning ikki jins va uch shaxsga boʻlinishi, son kategoriyasiga egaligi, oʻzbek tilida kishilik olmoshlarining jins kategoriyasiga ega emasligi, koʻrsatish olmoshlarining maʼnosi, gapdagi vazifasi, birikma olmoshlarining oʻzbek adabiy tilida egalik qoʻshimchalari vazifasini bajarishi, bu turdagi olmoshlarning otlarga birikib kelishi.

Son kategoriyasi

Birlik, ikkilik, koʻplik, ikkilik kategoriyasining faqat arab tilida mavjudligi, ikkilikdagi otlarning kelishiklarda turlanishi, otlarda koʻplik, ularning yasalishi, toʻgʻri koʻplikning muzakkar va muannas shakllarini hosil qilish, ularning kelishiklarda turlanishi, sinq koʻplikning ichki fleksiya orqali yasalishi, arab tilida eng koʻp qoʻllaniladigan sinq koʻplik shakllari, ikkilik va koʻplikdagi otlardagi

predikativlik munosabatlari, o'zbek adabiy tiliga o'zlashgan siniq ko'plikdagi arabiy so'zlarning o'z va ko'chma ma'noda ishlatilishi, bu kabi so'zlarning mumtoz manbalarda va hozirgi zamon o'zbek adabiy tilida keng qo'llanilishi.

Sifatlar

Ara tilida sifat turlari – asliy va nisbiy sifat, ularni yasash usullari va ma'nolari, sifat darajalari, sifatning muzakkar, muannas shakllari, sifatning ot va otlashgan ismlar bilan to'liq moslashuvi, arab tilidagi nisbiy sifat va sifatning orttirma darajasining o'zbek adabiy tili va manbalarida keng qo'llanilishi.

Sonlar

Sanoq va tartib sonlar. Sodda sanoq va tartib sonlar (1-10 gacha) imlosi. Sonlarning ot bilan moslashuvi. Eski o'zbek tilidagi manbalarda berilgan sanalarni o'rganishda sonlar mavzusining o'rni.

Fe'l. Fe'l zamonlari

Fe'llarning o'zak undoshlari soniga va tarkibiga qarab turlarga bo'linishi: uch o'zakli va to'rt o'zakli fe'llar (o'zak soniga qarab); to'g'ri va noto'g'ri fe'llar (o'zak tarkibiga qarab). Fe'l vaznlari. Qomuslar bilan ishlash. Fe'l zamonlari; o'tgan, hozirgi-kelasi, kelasi zamon fe'llari, ularning o'zbek tili grammatikasidan farqli va o'xshash tomonlari.

Fe'l boblari

Arab tilida fe'l boblari tushunchasi. Hosila boblarning yasalishi. 1-10 bo'lgan fe'l boblarining hosil qilinishi, vazifalari, ma'nolari.

Fe'llardan yasalgan ismlar. Masdar

Fe'llardan ismlarning yasalishi. Harakat nomi - masdar, uning shakllari, ma'nolari, arab tilidagi harakat nomi – masdarlarning o'zbek adabiy tilida va manbalarda keng qo'llanilishi, ularning o'z va ko'chma ma'nolarda ishlatilishi.

Sifatdosh

Arab tilida sifatdoshning turlari – aniq va majhul darajalari. Sifatdosh turlarining eski o'zbek tilidagi manbalarda va hozirgi o'zbek adabiy tilida keng qo'llanilishi.

Yordamchi so'zlar. Ko'makchilar

Yordamchi so'zlar haqida umumiy ma'lumot. Ko'makchi turlari - alohida va birikib yoziluvchi ko'makchilar, ularning vazifalari. Arab tilidagi old ko'makchilarning o'zbek tilida kelishiklar vazifasini bajarib kelishi.

Sintaksis. Gap turlari

Arab tili sintaksisi haqida umumiy ma'lumot. Arab tilining sintaksis qurilishi, uni o'zbek tili bilan qiyoslash. Sodda yig'iq ot kesimli gaplar. Ularda ega-kesim munosabati. Sodda yoyiq ot kesimli gaplar. Arab va o'zbek tillaridagi ot kesimli gaplarda ega va kesimning tartibi. Fe'l kesimli gaplar. Fe'l kesimli gaplarda kesimning o'rni va ega-kesimning moslashuvi. Ifoda maqsadiga ko'ra, gaplarning darak va so'roq gaplarga bo'linishi.

Gapning ikkinchi darajalari bo'laklari. So'z birikmasi

Arab tilida aniqlovchi, uning vazifasi va turlari. Moslashgan va moslashmagan aniqlovchilar. Moslashgan aniqlovchili birikmaning o'zbek tilida sifatlovchi aniqlovchi vazifasini bajarishi. Izofa haqida tushuncha. Izofa brikmasining o'zbek tilidagi qaratqich aniqlovchi vazifasida kelishi. Eski

o'zbek tilidagi qo'lyozma manbalar matnida izofa birikmasining keng qo'llanilishi.

To'ldiruvchi

To'ldiruvchi, uning turlari va vazifalari. Vositali va vositasiz to'ldiruvchilar, ularning ifodalanishi.

Hol

Hol, uning vazifalari va ma'no turlari (o'rin, payt, ravish va h.k), tarkibi.

Gapning uyushiq bo'laklari. Bog'lovchilar

Gapning uyushiq bo'laklari, ularning bog'lovchilar yordamida bog'lanishi. Bog'lovchilarning o'zbek adabiy tiliga o'zlashlashganligi va ularning keng qo'llanilishini eski o'zbek tilidagi matnlar orqali o'rganish.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Talabaniq mustaqil ishi o'quv rejasida Arab tili fanini o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi bo'lib, u metodik va axborot resurslari bilan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda har bir talabaniq akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

-ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

- berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- Internet ma'lumotlaridan foydalanish va b.

Talaba mustaqil ishini nazorat qilish o'quv mashg'ulotlarini olib boradigan o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Talaba uchun fan bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari tegishli kafedra professori tomonidan o'quv mashg'ulotini bevosita olib boruvchi o'qituvchi bilan birgalikda tuziladi hamda kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

Mustaqil ishni bajarish uchun talabaga axborot manbasi sifatida darslik va o'quv qo'llanmalar, metodik qo'llanma va ko'rsatmalar, ma'lumotlar to'plami va banki, ilmiy va ommaviy davriy nashrlar, internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar, berilgan mavzu bo'yicha avval bajarilgan ishlar banki va boshqalar xizmat qiladi.

Mustaqil ta'limni tashkil etishning shakli va mazmuni

Fan bo'yicha mustaqil ishlar quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

Talaba eski o'zbek yozuvi namunalarni yaxshi o'qishi va yoza olishi uchun eski o'zbek tili yodgorliklari bo'yicha referat tayyorlaydi. Unda:

1. Qo'lyozma asari (matn) tanlab olinib, u dastlab o'qib chiqiladi, Bu jarayon mustaqil bajariladi va o'qituvchi oldida o'qib beriladi. Matndagi o'qilishi qiyin so'zlar, jumalar o'qituvchi rahbarligi asosida amalga oshiriladi.

2. Talaba o'zi uchun tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlarning lug'atini tayyorlaydi. Bunda, ayniqsa, so'zning matndagi ma'nosiga urg'u berilishi kerak.

3. Matn qirqma qalam (ruchka)da husnixat talablariga rioya qilingan holda ko'chiriladi.

4. Eski o'zbek yozuvidagi matn hozirgi o'zbek yozuviga ag'dariladi.

Bu ishda avvalo eski o'zbek yozuvidagi matn, so'ng hozirgi o'zbek yozuvidagi matn va lug'at tartibi saqlanishi kerak.

Bu ishlar oldida matn va uning muallifi haqida kichik ilmiy axborot berilishi o'rinli bo'ladi

Shuningdek, talabaning mustaqil ishi o'quv rejasida fors va arab tillarini o'zlashtirish uchun belgilangan o'quv ishlarining ajralmas qismi bo'lib, u metodik va axborot resurslari bilan ta'minlanadi hamda bajarilishi reyting tizimi talablari asosida nazorat qilinadi.

Talaba mustaqil ishining asosiy maqsadi o'qituvchining rahbarligi va nazorati ostida talabada muayyan o'quv ishlarini mustaqil ravishda bajarish uchun zarur bo'lgan bilim va ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirishdir.

Talaba mustaqil ishini tashkil etishda har bir talabaning akademik o'zlashtirish darajasi va qobiliyatini hisobga olgan holda quyidagi shakllardan foydalaniladi:

-ayrim nazariy mavzularni o'quv adabiyotlari yordamida mustaqil o'zlashtirish;

- berilgan mavzu bo'yicha referat tayyorlash;
- nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llash;
- amaliy mashg'ulotlarga tayyorgarlik ko'rish;
- Internet ma'lumotlaridan foydalanish va b.

Talaba mustaqil ishini nazorat qilish o'quv mashg'ulotlarini olib boradigan o'qituvchi tomonidan amalga oshiriladi.

Talaba uchun fan bo'yicha mustaqil ish topshiriqlari tegishli kafedra o'qituvchilar bilan birgalikda tuziladi hamda kafedra mudiri tomonidan tasdiqlanadi.

Mustaqil ishini bajarish uchun talabaga axborot manbasi sifatida darslik va o'quv qo'llanmalar, metodik qo'llanma va ko'rsatmalar, ma'lumotlar banki, ilmiy va ommaviy davriy nashrlar, internet tarmog'idagi tegishli ma'lumotlar, berilgan mavzu bo'yicha avval bajarilgan ishlar banki va boshqalar xizmat qiladi.

Fan dasturining informatsion-uslubiy ta'minoti

Didaktik vositalar

- **jihozlar va uskunalar, moslamalar:** elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsatgich (ukazka).
- **video-audio uskunalar:** video va audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.

- **kompyuter va multimediali vositalar:** kompyuter, Dell tipidagi proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko'z (glazok).

Foydalaniladigan adabiyotlar ro'yxati

Asosiy adabiyotlar:

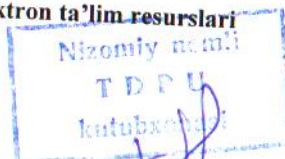
1. Ashirboev S., Azimov I., Rahmatov M., G'oziyev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi. –Toshkent, 2006.
2. Azimov I., G'oziyev A. Eski o'zbek tili va yozuvi praktikumi fanidan mustaqil ishlar. –Toshkent, 2010.
3. Abdusamatov M. Fors tili. –Toshkent: Sharq, 2007.
4. Hasanov M., Abzalova M. Arab tili darslari. – Toshkent: Nihol, 2012.
5. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston, 1997.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Quranbekov A. Fors tili. –Toshkent, 2007.
2. Abdusamatov M. O'zbekcha-ruscha-forscha so'zlashgich. –Toshkent, Qomuslar bosh tahririyati,
3. Xalilov L. Fors tili. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Abdullayev F., Shermammedov T., Xalilov L., Xalilov A. O'qish kitobi. – Toshkent, 1994.
5. Is'hoqov F. Eski o'zbek tili va yozuvi. –Toshkent, 1995.
6. Xolidov B. Arab tili darsligi. – Toshkent : Fan, 2007.
7. Abdujabborov A. Arab tili. – Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2007.
8. Talabov E. Arab tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1993.
9. Ковалев А., Шарбатов Ш. Учебник арабского языка. – М., 1998.
10. Оверченко Т.В., Успенский Н.А. Арабский язык для начинающих. – М.: 1992.
11. Наммабор arab tili. - Toshkent : Fan, 1996.
12. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. Т. 1-2. – М., 2002.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI MUQIMIY NOMIDAGI QO'QON DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

“TASDIQLANDI”:

O'quv ishlari bo'yicha prorektor:

N. Jo'rayev

29.08.2018

“ESKI O'ZBEK YOZUVI PRAKTIKUMI VA SHARQ TILLARI”

fanidan ishchi o'quv fan dasturi
(1 kurslar uchun)

Bilim sohasi: 100 000—gumanitar
Ta'lim sohasi: 110 000—pedagogika
Ta'lim yo'nalishi: 5111200—O'zbek tili va adabiyoti

Mashg'ulot turi	Soatlar miqdori	Nazorat usuli	Mashg'ulot olib boruvchi o'qituvchilar F.I.Sh.
	I sem		
	I kurs		
Amaliy	72	Yozma,og'zaki	T.Toshboltayeva, M.Meliboyeva
Jami:	72		
Mustaqil ta'lim	32	Yozma,og'zaki	T.Toshboltayeva, M.Meliboyeva
Umumiy yuklama	104		

Qo`qon – 2018

Fanning ishchi o'quv dasturi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan tasdiqlangan namunaviy o'quv dastur asosida ishlab chiqildi.

Tuzuvchilar:

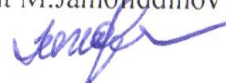
FISH	Ish joyi va lavozimi
T.Tojiboyeva	Muqimiy nomidagi Qo`qon davlat pedagogika instituti o`zbek adabiyoti kafedrası dotsenti
M.Meliboyeva	Muqimiy nomidagi Qo`qon davlat pedagogika instituti o`zbek adabiyoti kafedrası o`qituvchisi

Taqrizchilar:

FISH	Imzo	Lavozimi
D.Zohidova		Muqimiy nomidagi Qo`qon davlat pedagogika instituti o`zbek adabiyoti kafedrası dotsenti

Fanning ishchi o'quv dasturi O`zbek adabiyoti kafedrasining 2018 yil 30 avgustdagi 1- sonli majlisida muhokama etilgan va ma'qullangan.

Kafedra mudiri: filologiya fanlari nomzodi, dotsent M.Jamoliddinov

Kelishildi:

F.I.Sh.	Imzo	Lavozimi
A.Turg'unov		O`quv bo`limi boshlig`i
Z.Qobilova		O`zbek tili va adabiyoti fakulteti dekani

Fanni o‘zlashtirishga qo‘yiladigan talablar.

Talaba quyidagi bilimlar bilan qurollangan bo‘lishi lozim:

- eski o‘zbek yozuvining asosiy xususiyatlarini egallash va uni o‘quvchilarga o‘rgata olish;
- eski o‘zbek yozuvi va harfiy san‘atlar munosabatini chuqur his qilish;
- harflarning yozilish sirlarini, eski o‘zbek tilidagi fors va arab tilidagi xususiyatlarini farqlay olish;
- eski o‘zbek tilining imloviy xususiyatlarini to‘la egallash;
- hozirgi davrdagi eski o‘zbek yozuvida e‘lon qilinayotgan matnlarning imlo va tinish belgilari tizimini o‘zlashtirib olishi zarur.

Talabalar bu fan bo‘yicha quyidagi malaka va ko‘nikmalarga ega bo‘lishlari lozim:

- adabiy tilga ta‘rif bera olishi va uni asoslay olishi;
- adabiy til me‘yorlarining mohiyatini, uning yozma yodgorliklardagi xususiyatini tushuntirib bera olishi;
- mashhur va taniqli so‘z san‘atkorlarining adabiy til namunasidagi asarlarini tahlil qila olishi va uni umumiy o‘rta maktab, o‘rta maxsus, kasb-hunar ta‘limi tizimi muassasalarida «O‘zbek adabiyoti» matnlarini tahlil qilish, badiiy asar mohiyatini ochib berishda foydalana olishi;
- har bir so‘z san‘atkorining adabiy tildagi o‘rnini belgilay olishi;
- o‘zbek adabiy tili me‘yorlarini belgilashda turli qarash va oqimlarning mohiyatini to‘g‘ri anglash va milliy istiqloq g‘oyasi va mafkurasi nuqtai nazardan uni farqlay olishi;
- yozma yodgorliklar tilining uslubiy xususiyatlarini bilgan bo‘lishi.

1. Amaliy mashg‘ulotlarining mavzulari, mazmuni va ularga ajratilgan soatlar

№	Amaliy mashg‘uloti mazmuni	Ajratilgan soat	Qo‘llaniladigan yangi pedagogik va axborot texnologiyalari	Mashg‘ulot o‘tkazish muddati
1.	Eski o‘zbek yozuvining shakllanishi. Yozuvning o‘ziga xos xususiyatlari. 1.1.«Mustaqillik - ajdodlar orzusi» suhbat 1.2.Eski o‘zbek yozuvining shakllanishi («EO‘TYP» 3- sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
2.	Munfasil harflar haqida tushuncha. Munfasil harflarning yozilish qoidalari. ¹ (alif) harfi, uning o‘ziga xos xususiyatlari. Alif harfining «a», «o» unililarini ifodalashi. 2.1. Alif harfi («EO‘TYP» 7- sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
3.	Eski o‘zbek yozuvida qisqa unilarning ifodalanishi. Harakatlar: «zabar» («fatha»), «zir» («kasra»), «pish» («zamma»). Ularning so‘zlarda qo‘llanilishi. Tashdid belgisi. Uning so‘zda qo‘llanilishi.	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta

	6.1. Harakatlar: «zabar» («fatha»), «zir» («kasra»), «pish» («zamma»). Ularning soʻzlarda qoʻllanilishi. 6.2. Arab satr ustki belgilari («EOʻTYP» 10,64,67- sahifalar).			
4.	Oʻtilgan harflar ishtirok etgan matnlarni oʻqish va koʻchirib yozish. 7.1. Matnni oʻqish va koʻchirish jarayonida harflarni yozilishi va qisqa unilarni toʻgʻri berilishi. («EOʻTYP» 7,8,9,10,51,52,66- sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
5.	Muttasil harflar va ularning yozuvda ifodalanishi haqida tushuncha. ب پ ت ث (be, pe, te, se) harflari. 8.1. Shakldosh boʻlgan muttasil harflarning yozuvda ifodalanishi. («EOʻTYP» 16, 17,18,50,- sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
6.	ى (yo) harfi va uning vazifalari. ن (nun) harfi. 9.1. yo harfining ham undosh, ham unli vazifasida kelishi. («EOʻTYP» 14- sahifa). 9.2. nun va yo harflarining oʻxshash va farqli tomonlari («EOʻTYP» 23- sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
7.	Oʻtilgan harflar yuzasidan mashqlar. 10.1. Matnlar oʻqish va koʻchirib yozish («EOʻTYP» 7,8,9,10,16,17,18,23,51,52, 66- sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
8.	ه (hoye havvaz) harfi va uning vazifalari. 11.1. Hoye havvaz harfining yozuvdagi xususiyatlari («EOʻTYP» 28- sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
9.	ح خ ج چ (he, xe, jim, chim) harflari. 12.1 Oʻzaro shakldosh boʻlgan he, xe, jim, chim muttasil harflarining yozuvdagi oʻxshash va farqli tomonlari («EOʻTYP» 32,33,35,37- sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
10.	س ش (sin va shin) harflari. 14.1. Oʻzaro shakldosh boʻlgan sin va shin muttasil harflarining yozuvdagi oʻxshash va farqli	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta

	tomonlari («EO'TYP» 19,20-sahifalar).	2		
11.	ص ض (sod va zod) harflari. 15.1. Sod vaz od harflarining arab tilidan o'zlashgan so'zlar tarkibida kelishi («EO'TYP» 42,44-sahifalar). 15.2. «Fasllar» va «Maosh» matnlarini o'qish va tahlil qilish («EO'TYP» 42,44-sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
12.	ط ظ (to va zo) harflari. 16.1. To vaz o harflarining arab tilidan o'zlashgan so'zlar tarkibida kelishi («EO'TYP» 46,48-sahifalar). 16.2. Abulg'oziy Bahodirxonning «Shajarai turk» asaridan parcha o'qish («EO'TYP» 72-sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
13.	ف ق (fe va qof) harflari. 18.1. O'zaro shakldosh bo'lgan fe va qof muttasil harflarining yozuvdagi o'xshash va farqli tomonlari («EO'TYP» 24,25-sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
14.	ك گ (kof va gof). ل م (lom va mim) harflari. 19.1. O'zaro shakldosh bo'lgan kof va gof muttasil harflarining yozuvdagi o'xshash va farqli tomonlari («EO'TYP» 29,30-sahifalar). 19.2. O'zaro shakldosh bo'lgan lom va mim muttasil harflarining yozuvdagi o'xshash va farqli tomonlari («EO'TYP» 21,26-sahifalar).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
15.	Eski o'zbek yozuvida raqamlar. Raqamlar ishtirokidagi matnlarni o'qish va ko'chirib yozish. 20.1. Raqamlar tarixi to'g'risida («EO'TYP» 68-sahifa). 20.2. Abdulla Avloniyning «Turkiy guliston yoxud axloq» asaridan «Ta'ma» hikoyasini transliteratsiya qilish. («EO'TYP» 47-sahifa).	2 2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
16.	Forsiy izofa. 1.1. Fors tilidan o'zbek tiliga o'zlashgan forsiy birikmalar va ularning ma'nolarini tahlil qilish	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta

	(«EO'TYP» 87,88- sahifalar).			
17.	Alif maqsura va vovi zoida. 2.1. («EO'TYP» 12,13,83- sahifalar).	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
18.	Qamariy va shamsiy harflar. Arab izofasi. 3.1. («EO'TYP» 91,92,93- sahifalar).	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
19.	Arab izofasi ishtirokidagi matnlarni o'qish. 4.1. 3-topshiriq («EO'TYP» 93- sahifa). 4.2. A.Navoiyning «Majolis-un nafois» asaridan parchalar o'qish, tahlil qilish va sharxlash.	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
20.	Muchal va burj. 7.1. Muchal va burjlar to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishish («EO'TYP» 105,106,107,108- sahifalar).	2	Prezentatsiya. Aqliy hujum	-hafta
	Jami	72 soat		

2. Mustaqil ishlar mavzulari, mazmuni va ularga ajratilgan soat.

№	Mavzular	Ajratilg an soat	Mustaqil ta'limga oid topshiriq va tavsiyalar	Bajarish muddati
1.	Eski o'zbek yozuvining shakllanish tarixi va uning o'ziga xos xususiyatlari. Alifbodagi munfasil harflar va ularning yozilish qoidalari. ۱ (alif) harfi, uning o'ziga xos xususiyatlari. Alif harfining «a», «o» unlilarini ifodalashi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
2.	ذ (dol va zol) harflari. Zol harfining arab tilidan o'zlashgan so'zlarda keng qo'llanilishi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
3.	و (vov) harfi va uning imlosi. Vov harfining ham unli, ham undosh tovushni ifodalashi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
4.	ر ز ر (re, ze, je) harflari. r, z va j tovushlarini anglatuvchi yuqoridagi shakldosh harflarning yozuvda aks etishi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
5.	Eski o'zbek yozuvida qisqa unlilarning ifodalanishi. Harakatlar: «zabar» («fatha»), «zir» («kasra»), «pish» («zamma»). Ularning so'zlarda qo'llanilishi. Arab satr ustki belgilari va ularning yozuvda qo'llanilishi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
6.	ب پ ت ث (be, pe, te, se) muttasil harflari va ularning yozuvda ifodalanishi haqida	2	Kutubxonada manba bilan	-hafta

	tushuncha. Yuqoridagi shakldosh harflarning yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari.		ishlash	
7.	ی (yo) harfi. Yo harfining ham undosh, ham unli vazifasida kelishi. ن (nun) harfi. Nun va yo harflarining yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
8.	ه (hoje havvaz) harfi va uning vazifalari. Hoje havvaz harfining yozuvdagi xususiyatlari. So`z oxirida unli yoki undosh haflardan so`ng hoje havvazning o`qilishi.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
9.	ح خ ج چ (he, xe, jim, chim) harflari. O`zaro shakldosh bo`lgan he, xe, jim, chim muttasil harflarining yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
10.	Yuqoridagi س ش (sin va shin) harflari. O`zaro shakldosh bo`lgan sin va shin muttasil harflarining yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
11.	ص ض (sod va zod) harflari. Sod vaz od harflarining arab tilidan o`zlashgan so`zlar tarkibida kelishi. Alifbodagi ط ظ (to va zo) muttasil harflari. To vaz o harflarining arab tilidan o`zlashgan so`zlar tarkibida kelishi.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
12.	Alifbodagi ع غ (ayn va g`ayn) harflari. ع (ayn) harfining yozuvdagi o`ziga xos xususiyatlari.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
13.	ف ق (fe va qof) muttasil harflari. O`zaro shakldosh bo`lgan fe va qof harflarining yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
14.	ک گ (kof va gof). ل م (lom va mim) harflari. O`zaro shakldosh bo`lgan kof, gof va lom, mim muttasil harflarining yozuvdagi o`xshash va farqli tomonlari.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
15.	Eski o`zbek yozuvida raqamlar tarixi va ularning turlari haqida. Raqamlar ishtirokidagi matnlarni o`qish va ko`chirib yozish.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
16.	Fors tilidan o`zbek tiliga o`zlashgan forsiy birikmalar va ularning ma`nolarini tahlil qilish.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
17.	Alif maqsura va vovi zoida. Ularning so`z tarkibida yozilish va o`qilish jarayonidagi tafovutlari.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
18.	Arab izofasi. Arab izofasida qamariy va shamsiy harflarning tutgan roli.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
19.	Yozuv turlari. Nasta`liq xati mashqi. Yozuv qoidalarini o`zlashtirish va shu yozuvdagi matnlardan namunalar o`qish, tahlil qilish va sharhlash .	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta

20.	Yil hisobi. Milodiy yilni hijriyga va hijriy yilni milodiyga ayantirish usullari. Muchal va burj. Muchal va burjlar to'g'risidagi ma'lumotlar bilan tanishish.	1	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
21.	Abjad hisobi. Harflar anglatgan sonlarni anglash va ularni amalda qo'llay bilish.	2	Kutubxonada manba bilan ishlash	-hafta
	Jami	32 soat		

Didaktik vositalar

1. Jihozlar va uskunalar, moslamalar: elektron doska-Hitachi, LCD-monitor, elektron ko'rsatgich (ukazka).

- **Video-audio uskunalar:** video va audiomagnitofon, mikrofon, kolonkalar.
- **Kompyuter va multimediali vositalar:** kompyuter, Dell tipidagi proektor, DVD-diskovod, Web-kamera, video-ko'z (glazok).
- **Boshqa zaruriy jihozlar:** tarqatma materiallar, gazeta va jurnallar, o'zbekcha-ruscha, ruscha-o'zbekcha lug'atlar, so'zlashgichlar, frazeologik lug'at, internet materiallari.

Baholash mezonlari

Semestr davomida talabanning joriy nazoratdan to'plagan ballari 5 baho tizimda qayd qilinadi. Savol-javob va mustaqil ish nazoratida:

a) **5 baho** uchun talabanning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- uyga berilgan vazifa va mustaqil ish topshiriqlarini doim vaqtida bajarish;
- Davr adabiyotining o'ziga xos xususiyatlari, taraqqiyot jarayoni va bosqichlarini bilish;
- Ijodkorlar lirik asarlari mazmun-mohiyatini chuqur bilish;
- Nasriy asarlarni tahlil qila olish;
- Shoirlar asarlarining o'ziga xosliklarini, ular ijodi mohiyatini o'zbek klassik adabiyoti kesimida baholay olish.

b) **4 baho** uchun talabanning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- uyga berilgan vazifa va mustaqil ish topshiriqlarini muntazam topshiradi, o'zlashtirish darajasi yaxshi, lekin bajarishda ayrim kamchiliklarga yo'l qo'yadi;
- o'zbek adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillari hayoti va ijodini bilish;
- turli davrlarda muayyan xalqlar adabiyotida kuzatilgan jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lish;

v) **3 baho** uchun talabanning bilim darajasi quyidagilarga javob berishi lozim:

- uyga berilgan vazifa va mustaqil ish topshiriqlarini muntazam bajaradi, o'zlashtirish darajasi qoniqarli;
- mavzular bo'yicha tasavvurga ega;
- Davr ijodkorlari asarlari haqida ma'lumotga ega;
- mohiyatini anglab yetishga o'zbek adabiyotining yirik namoyandalarining hayoti va ijodi - yetuk asarlarga va XV – XVI asrlar adabiyotida kechgan jarayonlarni baholashga qiynaladi;

g) quyidagi hollarda talabanning bilim darajasi **2 baho** bilan baholanishi mumkin:

- uyga berilgan vazifa va mustaqil ish topshiriqlarini chala bajaradi, o'zlashtirish darajasi past;
- o'zbek adabiyoti tarixi haqida aniq tasavvurga ega bo'lmaslik;

- o‘tilgan mavzularni bilmaslik;
- fikrlash darajasining nihoyatda pastligi.

Joriy baholash – 70 ball				
Bah o lash soni	Ball	Jami	Reyting ballarini mezonlash	
14	5 (3+2*)	70	<ul style="list-style-type: none"> • Mavzu yuzasidan berilgan adabiyotlar bilan mustaqil ishlagan 1 b • arab tilining o‘ziga xos jihatlari, o‘zbek tili bilan o‘xshash va farqli tomonlari haqida mustaqil mushohada yurita olish 1 b • mavzuga oid ma`lumotlarni bayon eta oladi 1b • mustaqil o‘qiy oladi , yoza oladi 1b • Tarjima qila oladi, arab tilida sozlay oladi 1 b 	
Yakuniy baholash – 30 ball				
Yozma ish: Yakuniy nazorat shakli fakultet kengashi bilan kelishib, rektor buyurug‘i bilan tasdiqlanadi	1	18+1 2	30	<ul style="list-style-type: none"> • fanning asosiy masalalari yuzasidan 1- nazariy savol 9ballgacha • fanining asosiy masalalari yuzasidan 2-nazariy savol 9 ballgacha • mumtoz asarning g`oyaviy-badiiy tahlili 12 ballgacha

III. O‘quv-uslubiy adabiyotlar va elektron ta‘lim resurslari ro‘yxati.

Asosiy darslik va o‘quv qo‘llanmalar

1. S.Ashirboyev, I.Azimov, Eski o‘zbek tili va yozuvi Toshkent 2006.
M. Rahmatov, A.G`oziyev praktikumi.
2. I.Azimov, A.G`oziyev Eski o‘zbek tili va yozuvi Toshkent 2010.
praktikumidan mustaqil ishlar

Qo‘shimcha adabiyotlar

- Xalilov L. O‘qish kitobi. -Toshkent, “O‘qituvchi” nashriyoti,2005.
- Jumaniyozov R. Eski o‘zbek yozuvi. -Toshkent. 1998-y.

Elektron ta‘lim resurslari

1. [www. tdpu. uz](http://www.tdpu.uz)
2. [www. pedagog. uz](http://www.pedagog.uz)
3. [www. Ziyonet. uz](http://www.Ziyonet.uz)
4. [www. edu. uz](http://www.edu.uz)
5. [tdpu-INTRANET. Ped](http://tdpu-INTRANET.Ped)
6. [www. nutq. intal. uz](http://www.nutq.intal.uz)

